

Lunds Universitet
Historiska Institutionen
HISK37
Seminarieledare: Hanne Sanders
Handledare: Bonnie Clementsson
Uppsattsseminarium: 16/1 2020 kl. 13.15, sal A:233

Med celldörren på glänt

Livet som fånge på Malmö Centralfängelse 1915-1924

Innehållsförteckning

Inledning	3
Syfte och frågeställningar	3
Källmaterial	4
Källkritik och avgränsningar	5
Tidigare forskning	6
Metod	8
Teori	9
Michel Foucault och disciplineringen	9
Gresham M. Sykes och ”fängsamhället”	10
Historisk bakgrund	11
Malmö Centralfängelse och cellstraffet	11
Verkställighetslagen och dess ändringar 1906-1921	11
Empirisk undersökning	13
Förhållningsprotokollen – en kvantitativ sammanställning	13
Brottskategorier	14
Extrajudiciella straff	15
Incidenter utanför statistiken	17
Bevakningspersonalen	21
Interaktion mellan fånge och fångvaktare	22
Interaktion mellan medfångar: otillåten kommunikation	26
Interaktion mellan medfångar: bråk och våld	29
Fångsolidaritet	31
Hälsa och trivsel	32
Undervisning och arbete	34
Religionsvård	35
Ohälsa och sjukdom	36
Avslutande diskussion	38
Relationer och interaktioner – det isolerade livets sociala spel	38
Regler och regelbrott	39
Trivsel och vantrivsel	40
Fångselivet i ljuset av samhällets lagar och idéer	41
Sammanfattning	42
Källförteckning (otryckta källor)	43
Litteraturförteckning	43

Inledning

”It is said that no one truly knows a nation until one has been inside its jails. A nation should not be judged by how it treats its highest citizens, but its lowest ones.”¹ Det här citatet, av den sydafrikanske ledaren Nelson Mandela, tycker jag ringar in varför det är viktigt och intressant att studera fängelser ur ett historiskt perspektiv. Det är svårt att förstå det svenska 1900-talet utan att titta närmare på hur människorna i samhällets lägsta skikt levde. Man kan anta att fängeslivet upplevdes, och upplevs än idag, av många som ett liv på samhällets absoluta botten – men stämmer det verkligen? Hos mig väcker den frågan ett intresse att försöka ta reda på hur det egentligen var att vara fånge i Sverige under tidigt 1900-tal.

Den här uppsatsen kommer därför att fokusera på Kirsebergsanstaltens första decennium som centralfängelse i Malmö och det vardagsliv som fångarna upplevde där, från 1915 fram till år 1924. Kirsebergsanstalten, då benämnd som Malmö Centralfängelse, invigdes i september 1914 och var i bruk i över hundra år, fram till 2016. Det var det sista cellfängelset som byggdes i Sverige,² ritat enligt de gamla principerna för straffrättslig praktik där fångarna sattes i ensamcell, trots att det här var en tid då politikerns och fängelsereformatörernas idéer om fångvård och straff var i förändring, på väg bort från cellstraffet.

Det finns en hel del forskning på fängelser i Sverige – framför allt har 1800-talet och perioden som ledde fram till cellstraffet studerats, medan brytningsperioden för cellstraffets successiva avskaffande, efter att man tvingats inse cellstraffets negativa sidor och börjat mildra det, inte har studerats i lika hög grad. Dessutom har det, vad jag vet, inte gjorts några historievetenskapliga studier på just Kirsebergsanstalten och på det källmaterial som jag använder i den här uppsatsen.

Syfte och frågeställningar

Avsikten med min undersökning är att i först hand att ge en bild av fångarnas liv på fängelset, och i andra hand att sätta detta i relation till de nya idéer om human fångvård som fick genomslag vid den här tiden. Hur fungerade livet bakom murarna, egentligen? Hur trivdes fångarna på Centralfängelset? För att förstå vardagen på fängelset bättre har jag valt att lägga vikt vid den

¹ UNOCD (United Nations Office on Drugs and Crime), ”The Nelson Mandela Rules”, 2015. https://www.un.org/en/events/mandeladay/assets/pdf/16-00403_Mandela_rules_infographic.pdf (Hämtad 4 december 2019).

Svensk översättning: ”Det sägs att ingen verkligen känner en nation förrän hen har varit inuti dess fängelser. En nation borde inte dömas utifrån hur den behandlar sina högsta medborgare, utan sina lägsta.”

² Rudstedt, Staffan, *I fängelset: den svenska fångvårdens historia*, Tiden, Stockholm 1994, s. 24.

sociala aspekten – interaktionen och makthierarkin mellan de olika aktörerna på anstalten, eftersom jag tror att den delen av fängelselivet spelar mycket stor roll för hur fängelsevistelsen uppfattades. Vilka var fångarna, vilka var personalen, och hur såg relationerna ut dem emellan? Genom att studera deras handlingar och uttalanden hoppas jag få kunskap om de normer som styrde vardagen på fängelser och om de tankemönster som fanns dels hos fångarna, dels hos deras fängsvaktare.

De frågor som jag kommer att försöka svara på är följande:

- Hur såg relationerna och maktförhållandena ut, dels mellan personal och fånge, dels mellan medfångar?
- Vilka regler styrde fängelselivet, och vad hände om man bröt dessa?
- Finns det indikationer på trivsel eller vantrivsel hos fångarna? Vad gjorde att fångarna trivdes respektive vantrivdes med fängelselivet?
- Hur kan vardagslivet, och interaktionen mellan fångar och vaktpersonal på anstalten sättas i relation till de idéer om human fångvård som fanns i samhället under tidigt 1900-tal?

Källmaterial

Jag har i huvudsak använt mig av de förhørsprotokoll som skrivits om incidenter som inträffat på fängelset under den aktuella tidsperioden, det vill säga då fångar har blivit påkomna med att bryta mot fängelsets regler och därmed blivit ställda inför rätta av vaktpersonalen. Berättelserna vittnar om vilka regler som fanns, både skrivna regler och oskrivna normer, och vad som kunde hända om man bröt mot dessa. Dessutom visar de på (makt)relationerna mellan fångarna och personalen, och hur dessa tog sig i uttryck i vardagen, exempelvis i hur de tilltalade och betedde sig mot varandra.

Jag har även använt mig av fängelsepastorns årliga skrivelse till Kungliga Fångvårdsstyrelsen (KFS). Det är ett dokument som pastorn skriver en gång om året där han rapporterar om förhållandena på fängelset med fokus på undervisningen och det religiösa arbetet. Angående fångarnas skolgång har jag också tittat på schemat för skolundervisningen.

Även de sjukjournaler som upprättades av fängesläkaren har använts för att titta på hälsoläget på fängelset.

Slutligen har jag använt mig av kommenderingsjournaler för få en bild av hur vaktstyrkan på fängelset såg ut och hur personalen var fördelad över fängelset.

Källkritik och avgränsningar

Undersökningsperioden sträcker sig från början av 1915 till slutet av 1924, det vill säga en tioårsperiod från fängelsets upprättande. Officiellt öppnade det nya Centralfängelset på Kirseberg i september 1914, men då det källmaterial jag har tittat på till stor del saknas för de sista månaderna av 1914 har jag valt att börja min undersökning 1915. Jag har valt att begränsa mig till den angivna tioårsperioden eftersom mängden källmaterial annars hade blivit för stort för den här typen av undersökning. Ett decennium har gett mig en lagom mängd material att arbeta med för att kunna besvara mina frågeställningar på ett tillfredsställande sätt. En undersökning av en längre tidsperiod hade lättare kunnat ta fasta på förändringar inom fängelset, vilket inte är syftet med den här undersökningen.

Det är viktigt att vara medveten om att det källmaterial jag använder är författade av fängelsets personal. Alla förhörprotokoll är skrivna av vaktpersonalen till fängelsets direktör. Även däremellan finns en tydlig makthierarki och det ligger i vaktpersonalens intresse att inte framställa sina egna handlingar negativt inför direktören – det finns alltså en tendens att vilja beskriva vad fången har gjort fel och inte ens egna eventuella fel. Samma sak gäller delvis även för fängelsepastorns årsredogörelser liksom fängelseläkarens. De har också ett intresse av att framställa sitt eget arbete som lyckat inför KFS. Det här är viktigt att ha i bakhuvudet vid läsningen av protokollen.

I vissa protokoll kommer dock fångarnas röster fram, antingen då någonting en fånge har sagt refereras, eller i mer sällsynta fall då någonting en fånge har skrivit bifogas. Visserligen är det möjligt att vaktpersonalen, vid nedtecknandet av dessa citat, har under- eller överdrivit vad som faktiskt sagts, liksom det är möjligt att de har under- eller överdrivit fångarnas handlingar för sina egna syften. Det huvudsakliga innehållet och dess sanningshalt ser jag däremot ingen egentlig anledning att tvivla på, särskilt inte då det ofta varit fler än två personer inblandade. Värt att nämna är att historikern Viktor Englund, vars forskning presenteras mer nedan, har använt samma typ av källmaterial (i huvudsak förhörprotokoll) i en studie som utgår från fångarnas perspektiv.³ Det visar att det är möjligt att komma åt ett fångperspektiv genom den här typen av material.

³ Englund, Viktor. ”Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan. I *Inspärrad: röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter 1850-1992*, redigerad av Nilsson, Roddy & Vallström, Maria (red.), Nordic Academic Press, Lund 2016, s. 92-115.

En annan kritik som går att rikta mot mitt val av källmaterial, i synnerhet mot användandet av förhørsprotokollen, är att mitt syfte är att titta på vardagslivet snarare än de normbrytande händelser som framkommer i sådana protokoll. Jag har i min undersökning varit väl medveten om att protokollen beskriver händelser som inte inträffade dagligen eller över huvud taget ofta på fängelset. Däremot beskriver de, just genom att beskriva incidenter som bröt mot normer och regler, hur dessa normer och regler såg ut. Det finns ett *innan* och ett *efter* varje incident som i mina ögon är lika intressant som själva händelsen. Förhørsprotokollen är vanligen mycket utförliga och beskriver mer än bara själva ”brottet” i sig. Dessutom är de den absolut viktigaste källan för att kunna besvara frågeställningen som rör relationerna mellan fängelsets aktörer, eftersom de flesta protokoll handlar om interaktion, dels mellan fångar och personal, dels mellan medfångar. Dessutom, vilket jag diskuterar mer utförligt nedan i samband med den empiriska undersökningen, finns det skäl att tro att den typen av incidenter som förhørsprotokollen vittnar om inträffade oftare än vad som faktiskt dokumenterats.

Det skall även nämnas att fångarna generellt benämns med ett nummer och ett efternamn i källmaterialet (exempelvis fånge ”#4112 Andersson”). Jag kommer genomgående i uppsatsen att benämna dem likadant som i källorna. Jag har valt att inte ta med några förnamn även då de förekommit för att behålla fångarnas anonymitet. Fångarnas nummer, trots att de kan ge ett något avhumaniserande intryck, har jag valt att ha med i texten eftersom det annars skulle kunna bli förvirrande då några av fångarna har samma efternamn.

Tidigare forskning

Det finns en hel del forskning om fängelser i Sverige, särskilt 1800-talet och cellfängelsets införande har varit en uppmärksam period. Den litteratur jag har använt kan i huvudsak delas in i två kategorier. För det första har jag använt verk av en mer översiktlig karaktär, för att skapa en bred bakgrundsförståelse för ämnet och sätta mina resultat i en tydlig kontext. För det andra har jag tittat på forskning som liknar min egen, som utgår från samma typer av källmaterial och fokuserar på ungefär samma tidsperiod, för att kunna göra jämförelser och eventuellt underbygga mina egna slutsatser.

Ett översiktsverk som har varit användbart är Staffan Rudstedts *I fängelset: den svenska fångvårdens historia* (1994). Boken tecknar en bred bild av svensk fängelsehistoria och täcker även den aktuella tidsperioden. Den har varit värdefull för att skissera bakgrunden till min undersökning.

Christian Häthéns böcker *Straffrättsvetenskap och kriminalpolitik. De europeiska straffteorierna och deras betydelse för svensk strafflagstiftning* (1990) och framför allt *Stat och straff. Rättshistoriska perspektiv* (2014) har på samma sätt varit behjälpliga för att teckna den straffrättsliga kontexten, hur debatten kring lagändringarna gick till och vad som influerade de idéer som florerade i samhället vid den här tiden.

Även Ann-Christine Petersson Hjelm's *Fängelset som välfärdsbygge* (2011) har gett mig en utförlig bakgrund och förståelse för hur cellfängelsets faktiska praktiker kan kopplas till de fängelsereformer som genomfördes under perioden.

Anders Åmans arkitekturhistoriska översikt *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen: en arkitekturhistorisk undersökning* (1976) diskuterar kopplingen mellan själva fängelsebyggnaden, lagar och regler och dess förändringar samt livet innanför murarna. Eftersom Centralfängelset var alldeles nybyggt under min undersökningsperiod har detta varit ett givande perspektiv.

Torsten Erikssons bok *Kriminalvård. Idéer och experiment* (1995) är ett annat verk som har hjälpt mig att sätta in de dagliga praktikerna i cellfängelset i ett större sammanhang. I boken undersöks den svenska kriminalvårdens utveckling ur ett internationellt perspektiv och har några kapitel som berör just det svenska cellfängelset och även specifikt disciplinstraffen, vilka utgör en relativt stor del av min empiriska undersökning.

En välbyggd maskin, en mardröm för själen – det svenska fängelsesystemet under 1800-talet av Roddy Nilsson (1999) har också varit användbar för att få perspektiv på den kultur, organisation och disciplinering som formade cellfängelserna under 1800-talet. Studien visar hur mycket av 1800-talets praktiker som fanns kvar även efter 1914 och används även för att kunna göra vissa jämförelser över tid.

Det finns några studier av andra svenska fängelser från ungefär samma tidsperiod. Dessa har varit värdefulla för att kunna se intressanta likheter och skillnader och dra paralleller till mina egna resultat. Bland dessa kan nämnas *Långholmen. Spinnhuset och fängelset under två sekler* (1972) av Gunnar Rudstedt, särskilt då de kapitel som tittar på Långholmen under tidigt 1900-tal.

Även *Frihetsstraff och neutralisering. Strategiska redogörelser och normbrott vid tvångsarbetsanstalten Karlskrona under tidigt 1900-tal*, en D-uppsats av Viktor Englund, har varit givande eftersom han har studerat samma typ av källmaterial som jag gör i min undersökning. Han har dock ett mycket starkare fokus på just brotten och förhören än vad jag har. Viktor Englund har även författat bidraget ”Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan” i

antologin *Inspärrad. Röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter 1850-1992* (redaktörer Roddy Nilsson och Maria Vallström, 2016). Eftersom en kritik jag riktar mot mitt källmaterial är att fångarnas eget perspektiv inte riktigt kommer fram, har den här texten varit värdefull då den tar sin utgångspunkt i hur fängelsepersonalen ter sig i fångarnas ögon – särskilt då Englund även i den här undersökningen i huvudsak använder förhørsprotokoll.

Slutligen vill jag nämna boken *Fängelsebråk* av David Wästerfors (2014). Det är inte en historisk utan en sociologisk studie som bygger på intervjuer och som studerar bråk, liksom avsaknaden av bråk, på anstalt under 2000-talet. Jag har framför allt varit inspirerad av Wästerfors när det kommer till hans teoretiska perspektiv och hans sätt att analysera de sociala interaktionerna på anstalten.

Metod

Jag har framför allt arbetat med kvalitativ textanalys i den här undersökningen. Vissa kvantitativa inslag förekommer också, för att kunna sammanställa antalet regelöverträdelser och straff av olika slag. Jag har varit och är inspirerad av mikrohistoriska analyser där enstaka händelser och personer studeras för att sedan sättas in i större sammanhang. Det hade varit idealiskt att välja ut en eller ett fåtal individer ur källmaterialet och följa dem i en närstudie, men det var svårt att hitta tillräckligt mycket information om enskilda individer i källmaterialet för att genomföra en sådan undersökning. Fångarna kommer därför snarare att få karaktären av ett kollektiv. Jag väljer dock att inte endast se dem som objekt för samhällets disciplinering eller som nummer i fångrullorna, utan som aktörer med egna mål och intentioner innanför den strukturella ram som fängelsesamhället utgör. Aktörerna i den här studien suddas inte ut av strukturerna utan speglar dem eller blir bärare av dem. Genom att sätta in fångarnas och fängelsepersonalens handlingar och interaktioner i ett större perspektiv, utan att förlora det individuella hos varje fånge, hoppas jag finna mönster av sociala strukturer och tankestrukturer som påverkade det dagliga livet på fängelset.

Jag har även varit inspirerad av ett hermeneutiskt förhållningssätt till källorna och arbetat induktivt med dem. Jag började med inläsning av den större kontexten, den straffrättsliga debatten och de mer övergripande trenderna i fängelsehistorien, innan jag gick in i mitt källmaterial. Under läsningen av empirin har jag sedan utökat min förståelse med mer djupgående litteratur om dåtidens fängelser och även besökt Kirsebergsanstalten själv, för att få en känsla och inlevelse för de rum som min undersökning utspelar sig i. Metoden kan liknas vid en hermeneutisk cirkel. Fokus har

legat på tolkning av källorna, vad de kan säga om själva *upplevelsen* av att vara fånge där, och inte på ett fastställande av sant eller falskt: ”Historikern sysslar inte med förklaring utan försöker förstå de studerade människornas handlingar som uttryck för deras livssammanhang.”⁴

Jag har i min undersökning alltså utgått från empirin, snarare än från teorin. Jag har försökt att lyfta fram källorna och låta dem stå i fokus, för att sedan kunna fördjupa diskussionen och kunna dra mer allmänna slutsatser kring dem med hjälp av teorierna som presenteras här nedan.

Teori

Michel Foucault och disciplineringen

I forskning om fängelser och fängsvård är det nästan oundvikligt att undgå att förhålla sig till Michel Foucault och de idéer som han utvecklade i *Övervakning och straff* (fransk originaltitel *Surveiller et punir*, 1975). I boken analyserar Foucault hur samhällets straffande av brottslingar har utvecklats från 1600-talets kroppsstraff till 1900-talets fängelser. Han ifrågasätter den tidigare vedertagna idén om att straffandet har genomgått en ”humanisering” – från tortyr till vård – och menar att den isolering och disciplinering som väntade fångarna i ett cellfängelse inte nödvändigtvis var mer human än 1600-talets kroppsstraff.

Foucault framhåller att straffandet av brottslingar tidigare var ett slags skådespel. Det skedde i offentligheten och syftade inte bara till att straffa brottslingen själv, utan fungerade som ett avskräckande exempel för allmänheten som bevittnade straffet.⁵ På 1800-talet började dessa kroppsstraff att försvinna. Så småningom, menar Foucault, började straffet riktas mot *själen* snarare än kroppen, och den offentliga aspekten blev oviktig. Istället riktades straffandet inåt, mot brottslingen själv – hen skulle förändras, behandlas, korrigeras i det dolda.⁶ Foucault ser det här steget mot disciplinerande institutioner som en generell trend i samhället: upprättandet av cellfängelser, men också andra institutioner som skolor, sjukvård, fabriker och så vidare – institutioner som han till och med likställer med fängelser.⁷

För att förklara den här disciplineringen använder sig Foucault av idén om ”panoptikon”, konstruerad av Jeremy Bentham på 1700-talet. Panoptikon var en fängelsebyggnad utformad som

⁴ Dahlgren, Stellan & Florén, Anders, *Fråga det förflutna: en introduktion till den moderna historieforskningen*, Studentlitteratur, Lund 1996, s. 275.

⁵ Foucault, Michel, *Övervakning och straff: fängelsets födelse*, 4., översedda uppl., Arkiv, Lund 2003, s. 54, 130.

⁶ Foucault, s. 87-89, 147-152.

⁷ Foucault, s. 266.

en cirkel av fängelseceller med ett vaktorn i cirkelns mitt. Därifrån kunde en väktare, utan att själv synas, ha uppsikt över alla fångar. Foucault menade att fångarna, eftersom de inte visste om de var övervakade eller ej – bara att de *kunde* vara det – disciplinerade sig själva. Det här illustrerar hur den moderna fången är underkastad en osynlig, men allomfattande, makt.⁸

Foucaults kan kritiseras för att vara för strukturinriktad och att individers aktörskap osynliggörs i hans teorier. Eftersom jag är intresserad av fångarna just som aktörer kommer jag därför även att luta mig mot andra forskare som intresserat sig för detta perspektiv.

Gresham M. Sykes och ”fångsamhället”

En forskare som lagt en större vikt vid aktörskapet är Gresham M. Sykes. På 1950-talet utförde han en undersökning av ett amerikanskt fängelse som presenteras i boken *The Society of Captives*. Till skillnad från Foucault, som lägger vikt vid isolering och disciplinering, talar Sykes istället om fångelsets instabilitet och sociala spänningar. Det svåra med fångelset, menar Sykes, är inte isoleringen, utan det påtvingade sociala umgänget. Fångnen är fast i ett upprepande mönster av social interaktion och social kontroll med samma människor under långa perioder, utan möjlighet att undkomma. Sykes kallar det för ”life *en masse*”, ett miniatyrssamhälle i samhället.⁹ Det skapas en social ordning med fången i botten. Sykes undersökning finner dock att fångarnas beteende skiljer sig från de regler som finns och att personalens order ofta inte åtlöds. Trots att fångelset är ett försök till total kontroll – Sykes liknar till och med fångelsemakten vid en totalitär regim¹⁰ – misslyckas disciplineringen alltså ofta.

Sykes undersökning och utgångsvärden får utgöra en kontrast mot Foucaults bild av disciplineringen, som inte lämnar samma utrymme för motstånd och oordning. Eftersom jag kommer att använda mig mycket av förhörprotokoll som vittnar om social kontakt och relationer mellan de olika aktörerna i fångelset, kan de här teorierna, som har både motsättningar men också vissa likheter, tillsammans utgöra en nyanserad teoretisk ram till min undersökning.

⁸ Foucault, s. 233-239.

⁹ Sykes, Gresham M., *The society of captives: a study of a maximum security prison*, 1. Princeton classic ed., Princeton University Press, Princeton, N.J. 2007, s. 4.

¹⁰ Sykes, Introduction, s. XIV.

Historisk bakgrund

Malmö Centralfängelse och cellstraffet

Cellfängelset på Kirseberg, vid tidpunkten kallat Malmö Centralfängelse, öppnades 1914 och ersatte då det gamla Slottsfängelset Malmöhus (Malmöhus togs dock tillfälligt i bruk även 1919-1920 vid sidan om Centralfängelset för att avlasta det under en period av ovanligt höga fångantal). Centralfängelset ritades av arkitekten Gustaf Lindgren, samma arkitekt som 7 år tidigare ritade Härlandafängelset i Göteborg.¹¹ Dessa två fängelser var mycket lika i sin utformning och konstruerades enligt det så kallade Philadelphiasystemet. Detta var ett fängelsesystem utvecklat i USA på 1800-talet som byggde på att fångarna skulle spendera sitt straff isolerade från varandra och från omvärlden, med undantag för fängelsepersonalen. Det innebar att även arbetet skedde inne i cellen, med heltäckande dörrar och små, högt sittande fönster som släppte in ljus, utan att fången kunde se ut.¹² Tanken med systemet var att fångens isolerade tillvaro skulle leda till ett moraliskt uppvaknande genom att tvinga fången att i ensamhet tänka över sina synder. Michel Foucault beskriver Philadelphiasystemet som att det är ”individens förhållande till sig själv och det som kan upplysa honom inifrån som skall leda till den brottsliga återanpassning”.¹³ Svenska politiker beslutade att anamma systemet på riksdagen 1840/41 och 20 år senare hade de flesta fängelser utrustats med celler. Mellan 1892 och 1916, ofta benämnt som cellstraffets ”storhetstid”, spenderade *alla* fångar de tre första åren av sin strafftid i ensamcell enligt detta system.¹⁴

Verkställighetslagen och dess ändringar 1906-1921

Verkställighetslagen, förkortat VL, kallades den lag som bestämde formen för verkställighet av straffarbete och fängelsestraff. Alla svenska fängelsers verksamhet lydde under den här lagen, även Malmö Centralfängelse, som upprättades under den VL som utfärdades 1906. Däremot kom en ny VL bara 10 år senare, 1916. Dessutom genomfördes mindre reformer utanför dessa lagar både innan och efter antagandet av VL 1916.

¹¹ Åman, Anders, *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen : en arkitekturhistorisk undersökning*, Sveriges arkitekturmuseum, Stockholm 1976, s. 378.

¹² Rudstedt, *I fängelset*, s. 15-19.

¹³ Foucault, s. 278.

¹⁴ Åman, s. 374.

Vid cellstraffets införande på 1800-talet ansågs det humant. Det tog dock inte lång tid innan man började upptäcka den fullständiga isoleringens skadliga verkan på fångarna. Under tidigt 1900-tal var detta tydligt i debatten om straffverkställighet. Ann-Christine Petersson Hjelm skriver följande om denna brytningstid: ”Den stränga isoleringsregimen visade snart sina brister. I november 1911 inkom en skrivelse från FVS [Fångvårdsstyrelsen] angående cellstraffets skadliga verkningar som man uppmärksammat på intagna efter isolering i ensamcell.”¹⁵

Bara några år efter att VL 1906 antogs började man arbeta för en friare fångvårdssyn, trots att lagen 1906 enligt Christian Häthén ”stadgade de strängaste reglerna om cellstraff som förekommit i Sverige”¹⁶. Flera mindre ”lättnader” infördes här och där de följande åren, både innan och efter verkställighetslagen faktiskt reformerades 1916. Exempelvis infördes det så kallade *progressivsystemet* 1912, en ny form för klassindelning av fångar. Det var, enligt Petersson Hjelm, utmärkande för svensk fångvård.¹⁷ Efter en viss tid kunde fången, som belöning för att ha skött sig väl, flyttas upp till nästa ”klass”. Varje klassuppflyttning gav fler förmåner, som att få skriva fler brev i månaden, få tillgång till ett större urval av böcker, ha celldörren på glänt under dagtid och att få lov att inneha fler föremål som en spegel, foton av anhöriga eller en krukväxt i cellen.¹⁸

Redan år 1913 samlades en sakkunnigkommitté för att ge förslag till en revision av 1906 års VL. Kommittén ville begränsa isoleringen och göra det lättare att individualisera fångvården.¹⁹ Under den här tiden var debatten aktiv och dominerades till stor del av juridikprofessorn och politikern Johan Thyren, som skrev den inflytelserika *Principerna för en strafflagsreform* mellan 1910 och 1914. Christian Häthén betonar hans inflytande som en anledning till att strafflagen förändrades så försiktigt som den trots allt gjorde.²⁰

Förslaget från 1913 antogs i en ny VL år 1916. Cellstraffet fastställdes till tre år för äldre fångar och ett år för yngre (under 20 år), då isoleringens skadliga effekter på fångarna hade börjat uppmärksammas i den offentliga debatten.²¹ Dessutom fick den äldre fången efter ett år ha dörren öppen när han arbetade och ”uträtta ärenden, vilka sammanhänge med hans arbeten”. Dessutom

¹⁵ Petersson Hjelm, Ann-Christine, *Fängelset som välfärdsbygge: tre studier om behandlingstanken i svensk fångvård*, Univ., Diss. Uppsala : Univ., 2002, Uppsala 2002, s. 122.

¹⁶ Häthén, Christian, *Stat och straff: rättshistoriska perspektiv*, Studentlitteratur, Lund 2004, s. 253.

¹⁷ Petersson Hjelm, s. 116.

¹⁸ Åman, s. 375.

¹⁹ Petersson Hjelm, s. 123.

²⁰ Häthén, *Stat och straff*, s. 245.

²¹ Petersson Hjelm, s. 123.

kunde fången vistas utanför cellen för till exempel undervisning, gudstjänst, promenad eller gymnastik. Samma sak gällde för yngre fångar efter 4 månader.²² Ann-Christine Petersson Hjelm beskriver det som att 1916 års lag ”utgjorde en övergång genom att cellsystemets restriktiva regler upplöstes”.²³

1921 infördes en ytterligare lättnad, kallad ”mellanklassen”. Det gav cellfången möjlighet att arbeta tillsammans med andra fångar efter ett år (för äldre) eller fyra månader (för yngre), dock efter individuell prövning.²⁴ För vissa fångar innebar det här alltså ett definitivt brott med cellstraffet som idé och praktik.

Inte förrän 1946 avskaffades dock cellstraffet helt. Cellfängelset på Kirseberg började alltså operera i den äldre traditionen av ”human” isolering, trots att idéerna om cellstraffets effektivitet uppenbarligen var i förändring redan när fängelset byggdes. Som Anders Åman uttrycker det: ”Fångvården förändrades långsammare än det samhälle på vars uppdrag den arbetade.”²⁵

Empirisk undersökning

Förhørsprotokollen – en kvantitativ sammanställning

”Det tycks inte gå att undersöka fångelser utan att i någon bemärkelse undersöka konflikter.”²⁶ Så skriver David Wästerfors i sin studie *Fångbråk*, där han undersöker interaktioner på anstalt. En betydande del av mitt källmaterial är byggt kring just konflikter. Totalt upprättades 82 stycken förhørsprotokoll på Centralfängelset i Malmö mellan 1915-1924 (inga protokoll finns bevarade från de sista månaderna av 1914). Ytterligare ett antal skrevs vid Slottsfängelset i Malmö (s.k. Malmöhus) när det tillfälligt togs i bruk mellan 1919-1920, men jag har valt att inte inkludera dessa i min undersökning då den begränsar sig till Centralfängelset på Kirseberg. Dessa protokoll upprättades när en fånge hade brutit mot fångelsens ordningsregler och därför ställdes inför rätta. Jag har, för tydlighetens skull, delat in dessa incidenter i olika kategorier, beroende på förseelsens art och beroende på domen eller straffet. En del protokoll vittnar om incidenter som hamnar under

²² Rudstedt, *I fångelset*, s. 26.

²³ Petersson Hjelm, s. 119.

²⁴ Petersson Hjelm, s. 126.

²⁵ Åman, s. 377.

²⁶ Wästerfors, David, *Fångelsebråk: analyser av konflikter på anstalt*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund 2007, s. 13.

flera brottskategorier, samt utdelar flera straff. Därför stämmer inte det totala antalet utdelade straff eller antalet regelöverträdelser med det totala antalet förhørsprotokoll. Exempelvis var det mycket vanligt att straffet hårt nattläger kombinerades med förlust av sysselsättning i ett visst antal dagar, och då har jag valt att inkludera det protokollet under båda dessa straffkategorier för att inte missa någon information.²⁷

Brottskategorier

Jag har delat in de olika incidenterna i tematiska kategorier, för att kunna urskilja mönster i vilka typer av förseelser som förekom oftare än andra, och om de straffades på olika sätt.

Otillåten kommunikation innefattar olika typer av brevväxling eller verbal kommunikation mellan fångar, men mer sällan också mellan fångar och civila, exempelvis genom fängelsefönstret. Det här är den vanligaste typen av förseelse som förekommer i förhørsprotokollen.

Uppförande mot personal har jag valt att kalla den kategori som innefattar olika typer av beteende mellan fångar och bevakningspersonal, som ansågs opassande. Det kan till exempel vara att inte lyda order eller att tilltala personalen på ett sätt som ansågs hotfullt eller ohövt, utan att bli fysiskt våldsam. *Fysiskt våld mot personal* har fått en egen kategori, så även *fysiskt våld mot medfånge*, eftersom dessa generellt sett bestraffades olika hårt.

Ett annat mycket vanligt brott var *skadegörelse*, då fången förstört diverse föremål eller cellinredning, exempelvis klottrat på väggar eller krossat ett fönster.

Vad fången tilläts ha i sin cell eller på sin person var strikt reglerat. Brottet *otillåtet gods* innefattar alla typer av stöld, smuggling av varor in och ut ur fängelset samt innehav av saker som inte var tillåtna enligt fängelsets regler.

Den sista kategorin, *rymning*, innefattar både fångar som lyckats rymma från fängelset (men som förr eller senare blivit gripna igen och då ställda inför förhör för sin rymning), lika väl som misslyckade rymningsförsök, några av dem bara i planeringsstadiet.

²⁷ LLA, 11779, Kriminalvårdsanstalten i Malmös arkiv 1913-1960, A4B:1 Förhørsprotokoll rörande intagna 1905-1936.

Tabell 1. Brotts begångna på Malmö Centralfängelse 1915-1924.

	Otillåten kommunikation	Uppförande mot personal	Skadegörelse	Fysiskt våld mot personal	Fysiskt våld mot medfånge	Otillåtet gods	Rymning	Totalt antal brott per år
1915	2	0	0	0	0	0	0	2
1916	1	3	1	2	0	0	0	7
1917	5	2	1	1	2	1	1	13
1918	3	1	0	0	2	3	2	11
1919	4	3	5	1	1	5	1	20
1920	1	1	0	0	1	0	0	3
1921	0	3	6	0	0	0	2	11
1922	4	2	2	0	2	1	3	14
1923	0	0	1	0	0	0	0	1
1924	2	4	2	0	0	0	0	8
Totalt	22	19	18	4	8	10	9	

Källa: LLA, 11779, Kriminalvårdsanstalten i Malmös arkiv 1913-1960, A4B:1 Förhörprotokoll rörande intagna 1905-1936

Den vanligaste regelöverträdelsen var otillåten kommunikation, följt av uppförande mot personal och skadegörelse. Det var mycket mer ovanligt att bli fysiskt våldsamt mot personalen.

Extrajudiciella straff

Det förekommer fem kategorier av straff i förhörprotokollen.

Att bli tilldelad en *varning* eller en *allvarlig varning* innebar ingen konkret bestraffning.

Förmodligen handlade det om att dokumentera förseelsen, för att kunna bestraffa senare om fången upprepade den. Det finns exempel på förhörprotokoll som refererar tillbaka till äldre förseelser som motivering till ett hårdare straff.

Hårt nattläger innebar inlåsning i cell utan vare sig säng eller sängkläder i ett visst antal dagar, beroende på hur grov förseelsen ansågs vara. Under perioden dömdes ingen till hårt nattläger i mer än 8 dagar, vilket var maxstraffet. För att döma en fånge till hårt nattläger behövdes dessutom fängelseläkarens utlåtande. Endast fångar som ansågs friska nog, både fysiskt och mentalt, dömdes till hårt nattläger.

Förlust av sysselsättning innebar att fången inte fick arbeta på ett visst antal dagar, och förlorade därmed även den ersättning som arbetet trots allt gav. Ingen dömdes under perioden till förlust av sysselsättning i mer än 30 dagar.

Cellstraff kunde för gemensamhetsfångar (de som inte längre omfattades av cellstraffet) innebära att hen fick sitta inlåst i sin cell under ”fritiden”. Det kunde även innebära att få sitta i s.k. ljus cell eller mörk cell under ett visst antal dagar. Ingen dömdes dock till mörk cell under perioden och endast 2 personer till ljus cell.

Ekonomisk ersättning kunde man dömas till vid skadegörelse. Det innebar att fången fick betala för det hen förstört – det kunde vara föremål som böcker eller kläder, eller för reparationer som ommålning av nedklottrade väggar eller dylikt.

I en del av protokollen framgår det inte vilket straff fången tilldelas, då förhöret ”skjuts upp” för att sedan inte återkomma i materialet. I vissa fall tilldelades inget straff alls, exempelvis då fången var för sjuk för att genomgå hårt nattläger, eller då fången snart skulle frigivas.

Förutom dessa straff var det även möjligt att döma fångar till prygel. Redan vid den här tiden ansågs det dock inhumant, även om det inte avskaffades som disciplinär bestraffning förrän 1938.²⁸ Ingen dömdes till prygel under den aktuella perioden.

²⁸ Åman, s. 375.

Tabell 2. Extrajudiciell bestraffning utdelad till fångar på Malmö Centralfängelse 1915-1924.

	Varning eller allvarlig varning	Hårt nattläger	Förlust av sysselsättning	Cellstraff	Ekonomisk ersättning	Inget straff/framgång ej	Totalt antal straff per år
1915	1	1	0	0	0	0	2
1916	1	1	0	1	0	2	5
1917	7	3	3	1	0	0	14
1918	5	4	4	0	0	3	16
1919	5	8	6	1	6	2	28
1920	0	0	1	1	5	0	7
1921	1	3	4	1	5	0	14
1922	2	6	6	0	1	2	17
1923	0	0	0	0	1	0	1
1924	0	4	2	2	2	0	10
Totalt	22	30	26	7	20	9	

Källa: LLA, 11779, Kriminalvårdsanstalten i Malmös arkiv 1913-1960, A4B:1 Förhörsprotokoll rörande intagna 1905-1936

Det är anmärkningsvärt att det vanligaste straffet som förekommer i förhörsprotokollen är hårt nattläger. Det ansågs utan tvekan vara det hårdaste disciplinära straffet av de som listas här ovan. Enligt Torsten Eriksson användes straffskärpning så som hårt nattläger i ”mycket begränsad utsträckning” under den här perioden i Sverige, så pass lite att det över huvud taget inte spelade någon kriminalpolitisk roll.²⁹ Här ser vi dock att det var det vanligaste sättet att bestraffa en regelöverträdelse. Det kan tyda på att de flesta förseelser som dokumenterades i protokollen var av ett allvarligt slag. Näst vanligast var förlust av sysselsättning (som sagt ofta i kombination med hårt nattläger). Det var även vanligt att endast tilldelas en varning.

Incidenter utanför statistiken

”Bråk på anstalt, är det vanligt? Den som talar med intagna och vårdare får snarare intryck av motsatsen. Till skillnad från vad massmedier ibland rapporterar framstår vardagen bakom murar,

²⁹ Eriksson, Torsten, *Kriminalvård: idéer och experiment*, Oförändr. omtr., KVS (Kriminalvårdsstyr.), Norrköping 1995, s. 281.

taggtråd och stängsel som enförmig och händelselös[...]”.³⁰ David Wästerfors menar här att, även om konflikter inträffade, och det ganska ofta jämfört med utanför murarna, så karakteriserar konflikterna inte fängelselivet så mycket som den monotona avsaknaden av dem gör. Det kan vi även se i den här statistiken från Centralfängelset; 82 förhørsprotokoll är ett oerhört litet antal under en tioårsperiod (drygt åtta protokoll per år, i genomsnitt – inte ens ett i månaden). Statistiken bygger alltså på ett alldeles för litet material för att kunna dra några säkra generella slutsatser, utan tjäna mer som en bakgrund till de exempel som kommer att tas upp nedan.

Det finns dock god anledning att misstänka att förhørsprotokollen inte vittnar om hela sanningen om förhållandena på fängelset. Det verkar ha varit en hel del som inte blev dokumenterat eller över huvud taget bestraffat. De här förhören bygger på rapporter som skickats in till fängelsets direktör. Det var en process som tog en hel del arbete i anspråk av en redan pressad bevakningspersonal. Allt som hände har inte rapporterats i detalj. Det förekommer att fångar som blir rapporterade i ett förhørsprotokoll för första gången anklagas för att ha gjort liknande förseelser innan – förseelser som alltså inte rapporterats eller dokumenterats. Exempelvis nämns det i ett protokoll från 1919 att gemensamhetsfången #4112 Andersson tidigare dömts till extrajudiciell bestraffning, trots att det är första gången hans namn och fångnummer förekommer i protokollen.³¹ Allt dokumenterades alltså inte. Att det dessutom bara finns exempelvis ett enda protokoll dokumenterat från år 1923, liksom endast två protokoll från år 1915, tyder på att pusselbitar saknas i materialet.

Dessutom finns det belegg för att bevakningen över huvud taget inte såg allt som hände. Hur hårt bevakade var egentligen fångarna i det dagliga livet? De årsrapporter som fängelsepastorn skriver till Kungliga Fångvårdsstyrelsen antyder en oro över bristen på bevakning och därmed på disciplin. År 1918, vilket var det år då fängelset hyste som flest fångar, skriver han:

Då t.ex. en enda bevakningstjänsteman samtidigt havt att hålla reda på 150 à 180 fångar, sköta alla löpande göromål, trappa upp och trappa ned genom tre våningar för fångarnas betjänande, såsom att utdela från anhöriga till fångar utsända livsmedel – en trafik som pågått i stor skala – mottaga besked om vad fånge som ringt önskar, vara med om att utsläppa fångar till gårdgång, skollektion, samtal med anhöriga o.s.v, därjämte tillse, att städarna fullgöra sina åligganden och att annat arbete som ej tillhör yrkesarbetet inom fängelset blir utfört, så kan inte mycket tid ha blivit över till att följa fångarnas företag inom sina celler. Och under allt detta ha 20 à 30 celldörrar stått olåsta. Men ändå skall

³⁰ Wästerfors, s. 13.

³¹ LLA, 11779, A4B:1, 24 juli 1919.

bevakningstjänstemannen ha kunnat svara för att i dessa celler boende fångar ej skulle bli i tillfälle att meddela sig med varandra.³²

Med andra ord befarar fängelsepastorn att den ensamme vakten har så mycket att göra att han över huvud taget inte hinner se till fångarna i sina celler, genom de titthål som fanns i dörrarna. Pastorn tvivlar alltså på att det över huvud taget var möjligt för vakten att se till att ingen otillåten kommunikation förekom. Dessutom var det här ett år då många fångar tvingades dela cell på grund av platsbrist.

I pastorns rapport från 1916, ett år som inte sticker ut när det gäller antalet fångar, framkommer synpunkter även på bevakningen i gemensamhetsavdelningen. Pastorn skriver att ”å härvarande gemensamhetsavdelning fångarna under sin vistelse i avdelningen å fritider vardag och söndag liksom nattetid äro lämnade helt och hållet åt sig själva utan så gott som någon bevakning.”³³ På gemensamhetsavdelningen satt dessutom de fångar som avtjänade långa straff – i rapporterna talas det om ”svårskötta fångar” och ”en oroshärd för fångelset” i hänvisning till gemensamhetsavdelningen.³⁴ Det är även dessa fångar som förekommer oftast i förhörsprotokollen. Det framgår alltså att bevakningen inte hade full kontroll på vad som försiggick på avdelningen.

I augusti 1917 utbryter ett slagsmål på gemensamhetsavdelningen. Straffångarna #524 Lindvall, #613 Lundberg och #644 Rosengren gav sig på #1351 Örnberg efter att han och en annan gemensamhetsfånge, #1046 Jeppsson, lämnat in en skrivelse till direktören om ”förhållandena” på gemensamhetsavdelningen, där de tre ovan nämnda fångarnas smuggling och regelbrott avslöjas. Under slagsmålet blir Örnberg slagen med en stol i huvudet samt nästan strypt. Han hugger i sin tur Lindvall med en kniv i underarmen. I Örnbergs skrivelse, som finns bifogad i sin helhet i förhörsprotokollet, framkommer flera förseelser som bevakningspersonalen inte skulle haft möjlighet att veta om ifall fångarna själva inte hade valt att skvallra på varandra. I sin skrivelse till direktören berättar Örnberg om hur Lindvall använder en skräphög i trädgården som ”smuggelställe”, där han lämnar brev åt en fri person som i sin tur lämnar de begärda sakerna. Dessa varor ges sedan till kocken Eriksson i utbyte mot extra mat. Örnberg skriver att kocken Eriksson ger särskild mat och stora portioner uteslutande till vissa personer, alltid samma personer, ”för att han ska få stilla sitt begär efter snus, tidningar och frukt”, varor som trädgårdsarbetarna

³² LLA, 11779, B2:1 Årsredogörelse till KFS angående relations- och skolundervisning 1914-1934, 1918.

³³ LLA, 11779, B2:1, 1916.

³⁴ LLA, 11779, B2:1, 1920.

hämtar in och använder som bytesmedel. Lindvall identifieras som den som ”mest försåg avdelningen med förbjudna varor”, men flera fångar var inblandade. Örnberg, som länge varit ovän med Lindvall, var inte en av dem.

I Jeppssons skrivelse framkommer att på gemensamhetsavdelningen ”är det gräl varje dag vilket inte så sällan slutar med slagsmål”. Örnberg fyller i: ”Här nere på Gemensamheten lever ett liv värre än på mången krog. Här spelas kort och sjunges varje kväll och läses färska tidningar och rökas ciggarrer och ciggarett. Hvarje afton efter stängningen kl. 9 så tändes ciggarettorna och det rökas och pratas här till kl. 10 o halv elva hvarje kväll så dem som vill sova kan ej.”³⁵

Det tyder alltså på att både cellfångarna och fångarna på gemensamhetsavdelningen åtnjöt ett visst mått av frihet från det allseende panoptikon-ögat som Foucault talar om. ”För att upprätthålla disciplin krävs ett arrangemang där själva blicken verkar betvingande”³⁶, skriver Foucault. Frågan är, om den disciplinerande kraften – det vill säga bevakningen – inte var särskilt stark, då vakterna knappt hade tid att sätta ögat i dörren... hur stark var *självdisciplineringen*? Trots att cellfångarna enligt den här rapporten från 1918 inte kan ha bevakats särskilt ofta, med en vakt på tre våningar, så menar Foucault att det egentligen inte spelade så stor roll, eftersom fångarna inte visste om eller när de faktiskt kunde bli bevakade. Huvudsaken var att de när som helst *kunde* bevakas. Visste fångarna att det bara fanns en vakt på tre våningar? De rymningsförsök som rapporterats inger en känsla av att fångarna trots allt hade bra koll på var vakterna befann sig (eller inte befann sig) och vid vilka tidpunkter. Men det fanns också en tydlig oro för att bli upptäckt, om man gjort något otillåtet. I ett protokoll från 1922 berättas exempelvis hur en vakt uppmärksammat att fången #2209 Westerberg verkat ”nervös” och ”orolig”. Vakten frågade honom varför och Westerberg erkände då att han hade försökt smugla ett brev till fången i cellen bredvid via fönstren, men att det fallit ner på fånggården nedan och att han nu var mycket rädd för vilka konsekvenser det skulle få om han blev upptäckt.³⁷ Även om det finns flera exempel på fångar som brutit mot regler mitt framför näsan på bevakningen, så tycks det ha funnits en rädsla för de disciplinära straff som kunde vänta en vid upptäckt av exempelvis brevsuggling. Det är möjligt att en sådan rädsla leder till självdisciplinering.

³⁵ LLA, 11779, A4B:1, 14 augusti 1917.

³⁶ Foucault, s. 200.

³⁷ LLA, 11779, A4B:1, 25 november 1922.

Bevakningspersonalen

Pastorns årsrapport från 1918 skrivs i ett undantagstillstånd, på ett både överbefolkat och underbemannat fängelse. De påföljande åren förstärks bemanningen och en del fångar, mest nämnvärt gemensamhetsfångar, flyttas tillfälligt över till Slottsfängelset. När pastorn rapporterar om läget år 1919 är det med en uppenbar lättnad – ordningen har återställts.³⁸

I den så kallade kommenderingsjournalen från 1915, ett år som inte sticker ut när det kommer till varken fångantal eller personalantal, finns information om hur vaktstyrkan generellt såg ut och var fördelad över fängelset. År 1915 fanns det, i genomsnitt per dag, 146 fångar på fängelset. Fängelset hyste normalt sett omkring 150 fångar (medeltal per dag). Det kan jämföras med 256 fångar år 1918.³⁹

Fängelset styrdes av tre stycken ”öfverkonstaplar” per dag: en ”vakthafvande”, en på centralavdelningen och en på länsavdelningen. Det fanns sju vaktposter som innefattade både dag- och nattvakt: fyra cellvakter, två portvakter samt en vakt på sjukhuset. Utöver det fanns det flera vaktposter som endast innefattade dagstjänst: en vakt på tvätteriet, en vid trädgårdsarbetarna, en i köket, en vid renhållningen, en vid arbetscellerna, en vid antingen vedsågningen eller stenslagningen samt fyra ”rastvakter” på fånggården. Dessutom fanns det en vakt på ”ordonnans”, en i ”transport” och en på avlösning. Från dag till dag såg upplägget lite olika ut – alla dessa poster var inte bemannade varje dag. Det som är konstant i journalerna är att det alltid fanns bevakning vid cellerna, på fånggården och vid porten. Dessutom fanns ju direktören på plats i sin direktörsvilla bredvid fängelset.⁴⁰

Bevakningspersonalen kom troligtvis till stor del från samma socioekonomiska skikt som fångarna själva, det vill säga från de lägre samhällsklasserna. Roddy Nilsson skriver i sin avhandling om 1800-talets svenska fångelser, där han även studerat personalens villkor, att fängelsets bevakningspersonal rekryterades ”nästan uteslutande från samhällets lägsta skikt.”⁴¹ Arbetsförhållandena var tuffa, lönen var knappt tillräcklig att försörja sig på och det var ofta en tillfällig anställning och sällan en lång karriär. Mycket tyder på liknande förhållanden in på 1900-

³⁸ LLA, 11779, B2:1, 1919.

³⁹ LLA, 11779, D2FA:1 Sjukjournaler (äldre) 1914-1936.

⁴⁰ LLA, 11779, D1CB:1, Kommenderingsjournaler 1913-1915.

⁴¹ Nilsson, Roddy, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen: det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, Lund Univ. Press, Diss. Lund Univ., Lund 1999, s. 408.

talet: även i Gunnar Rudstedts arbete om Långholmens fängelse i Stockholm under första delen av 1900-talet beskrivs bevakningspersonalen som ”den sämst avlönade gruppen inom hela statsförvaltningen.”⁴² Nilsson beskriver dock att det mot slutet av 1800-talet och in på 1900-talet förekom en ”professionalisering” av fångvaktaryrket, vilket framför allt särskiljde fångens villkor från fångvaktarens och gav mer status åt yrket.⁴³ Dessa förhållanden kan vara viktiga att ha i bakhuvudet när vi tittar på hur dessa två grupper, personal och fångar, interagerade med varandra innanför murarna.

Interaktion mellan fånge och fångvaktare

”Han syns, men han ser inte; han är ett objekt om vilket information inhämtas, men han är aldrig subjekt i en kommunikation.”⁴⁴ Så skriver Foucault om fången som lever under det ultimata ”panoptiska” fängelsesystemet. Enligt Foucault var detta målet med övervakningssystemet, att fången skulle fräntas sin subjektsposition och hindras från att kommunicera. Det är dock tydligt att det inte alltid var så det gick till i verkligheten på Centralfängelset.

Även en fånge som fullständigt isolerats i cellstraffets namn kunde inte undgå att interagera med någon av alla dessa vakter som fanns utposterade i fängelset. I förhörsprotokollen finns exempel på sådana interaktioner som inte gått till enligt normen för vad som ansågs som acceptabelt beteende från fångens sida. Det kan ge oss många ledtrådar om dynamiken som fanns i det sociala samspelet mellan vakten och den i fängelsets makthierarki underordnade fången och hur det påverkade det dagliga livet på fängelset.

Det hände att interaktioner utmynnade i faktiskt fysiskt våld mot bevakningspersonalen. Dessa incidenter var ovanliga (enligt förhörsprotokollen inträffade endast fyra fall av våld mot personal under den undersökta tioårsperioden) och straffades hårt, vanligen med hårt nattläger. Två av dessa våldsamma fångar fick hårt nattläger i åtta dagar, vilket var maxstraffet.⁴⁵ Våld mellan fångar tycks ha varit mycket vanligare – särskilt då på gemensamhetsavdelningen eller då fångar tvingades dela cell, men inte rapporterats i lika hög utsträckning och inte heller lett till lika hårda straff. Det vanligaste straffet för våld mot medfånge var varning eller allvarlig varning – det vill säga att inga direkta disciplinära åtgärder vidtogs för ett sådant beteende. Våld mellan fångar förekom vid åtta

⁴² Rudstedt, Gunnar, *Långholmen: spinnhuset och fängelset under två sekler*, Stockholm 1972, s. 176.

⁴³ Nilsson, s. 410f.

⁴⁴ Foucault, s. 234.

⁴⁵ LLA, 11779, A4B:1, 11 december 1916 och 17 mars 1919.

tillfällen och straffades fem gånger med varning och endast tre gånger med hårt nattläger och då berodde det alltid på att det begåtts i kombination med ett annat brott, till exempel då fånge #1584 Sandberg överföll en annan fånge med knytnävsslag när de bar upp tvätten från tvätteriet – samtidigt som han blev påkommen med att ha stulit sex stycken fickdukar, gömda i ett rör i tvätteriets toalett, samt uppträtt ”uppstudsigt” mot personal flera gånger. För detta straffades han med hårt nattläger i fyra dagar.⁴⁶ De brott som endast innefattade våld mellan fångar straffades alltid med varning, utom i ett fall då en gemensamhetsfånge fick cellstraff.⁴⁷ Det var alltså stor skillnad mellan att ge sig på en annan fånge, ens like, och att ge sig på en vakt.

I förhørsprotokollen har 21 fall av andra typer av ”dåligt uppförande” mot bevakningspersonalen rapporterats. Dessa fall säger mycket om hur normerna för interaktion mellan fånge och vakt såg ut, och hur ett brott av dessa normer kunde te sig och vad det kunde få för konsekvenser. I ett protokoll från 1916 blev fången #631 Evertz tillsagd att ”raska på” med att tömma badkaret efter att han tagit ett bad. Kedjan till avloppsproppen hade gått av, vilket gjorde tömningen svår, och han hade känt sig ”stucken” av vaktens tilltal och sagt: ”Håll truten på dig, gubbe! Du är för gammal för att gå här.” För det här tilldelades Evertz följande varning: ”...att för framtiden ihågkomma sin ställning inom fängelset och ej svara bevakningen sturskt eller näsvist.”⁴⁸ Att ihågkomma sin ställning innebar alltså att underordna sig vaktpersonalen. Det framgår dock inte i protokollet hur vakten hade tilltalat Evertz när han bad honom att ”raska på”, trots att avloppskedjan var trasig. Det verkar inte ha spelat någon roll – givetvis ville vakten inte framställa sitt eget agerande i dålig dager inför direktören, så det framgår inte alltid i protokollet vad som faktiskt fått fången i fråga att reagera. Det handlar i alla fall sällan om helt provocerade utbrott av fångarna.

Ett annat exempel finner vi i ett protokoll från 1916. Fången #913 Svensson hade vid utsläpp till fånggårdarna, i hallen där fångarna tar på sig sina läderskor, börjat kasta flera skor på korridorvakten och utropat: ”Här skall du ha din långa dj...l för att du glott illa.” I förhör förklarade han att just den korridorvakten ”alltid särskilt fixerat honom och skrattat åt honom” och att han ”brukade släcka det elektriska ljuset i Svensson cell innan det blivit full dager om morgnarne.”⁴⁹ Uppförandet var alltså ett slags svar på en längre tids interaktion mellan vakt och fånge, som fången upplevde som förnedrande eller orättvis.

⁴⁶ LLA, 11779, A4B:1, 31 juli 1922.

⁴⁷ LLA, 11779, A4B:1, 2 december 1920.

⁴⁸ LLA, 11779, A4B:1, 24 januari 1916.

⁴⁹ LLA, 11779, A4B:1, 11 december 1916.

I ett protokoll från 1917 tilldelas fången #455 Frankiewicz en allvarlig varning för att ha bitt en överkonstapel att ”kyssa sig i ändan” och hotat att överfalla honom om han kom in i cellen. Anledningen, enligt Frankiewicz, var att överkonstapeln ”alltid tilltalat honom på ett synnerligen barskt och retligt sätt.”⁵⁰

Det finns alltså indikationer på att fångarna var medvetna om sina rättigheter och agerade om de blev behandlade på ett sätt som de ansåg vara orättvist. Ett annat exempel på motstånd mot orättvis behandling framkommer i ett protokoll från 1919. Fångens #2907 Karlsson ombads att bädda sin säng och städa sin cell. Han svarade: ”Nej det gör jag inte. Jag skall först ha arbete och litteratur, ty det är jag lovad.”⁵¹

I ett protokoll från 1924 framkommer att fången #3540 Brandt begärde att få sitt margarin vägt. Vaktkonstapeln gick ned i köket, vägde margarinet och meddelade att det vägde 25 gram, precis som det skulle. När Brandt inte trodde honom, tog vakten margarinet ifrån honom och stängde dörren. Brandt började då sparka på dörren och ropa ”dj-la krutgubbe” efter vakten. När dörren öppnades kastade Brandt sin skål med välling mot den. Överkonstapeln kallades in, gick tillsammans med Brandt ner i köket och vägde margarinet tillsammans med honom. Det vägde, som konstapeln redan hade förklarat, exakt 25 gram.⁵² Brandt hade alltså fel, men reagerade ändå på någonting som han upplevde var en orättvisa; han trodde att han inte hade fått den mängd mat som han hade rätt till.

Det är viktigt att komma ihåg att det var en ömsesidig interaktion. Eftersom fångarnas eget perspektiv till stor del saknas i protokollen kan vi inte veta hur de upplevde vakternas beteende, men både det som antyds i protokollen samt i andra fängelseskildringar framgår att det ibland inte upplevdes som respektfullt eller rättvist. I ”Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan” undersöker Viktor Englund fångarnas upplevelse av fängelsepersonalen och han kommer fram till att personalen över huvud taget upplevs som oerhört centrala i fångarnas vardag, samt att personalens agerande ”ofta tolkades som utslag av deras personliga uppfattningar och karaktärsdrag” – de upplevdes alltså som individer med vilka fångarna kunde ha olika relationer, inte som en enhetlig massa eller som neutrala agenter i de officiella reglernas och föreskrifternas tjänst.⁵³ Även om Englund kommer fram till att även direktören spelade stor roll, var det snarare

⁵⁰ LLA 11779, A4B:1, 2 oktober 1917.

⁵¹ LLA, 11779, A4B:1, 21 februari 1919.

⁵² LLA, 11779, A4B:1, 24 oktober 1924.

⁵³ Englund, *Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan*, s. 92.

bevakningspersonalen som fångarna hade daglig kontakt med och som i mångt och mycket representerade hela fängelsesystemet för dem. Det skriver även Roddy Nilsson.⁵⁴

Att skilda vakter uppfattades mycket olika visar också på sprickor i den fullkomliga makt och auktoritet som vakten förväntades ha över fången. Vakterna upplevdes inte som, som Englund uttrycker det, ”små kuggar i ett maskineri”, i maktapparatusens maskineri.⁵⁵ Det fanns ett visst utrymme för motstånd, oordning och en tendens att vilja hävda sig och sin rätt – det som Gresham M. Sykes kallar för *defects of total power*.⁵⁶ Sykes menar att den auktoritet som vakten har i fängelset i själva verket inte är fullkomlig, utan delad. Å ena sidan finns en viss kontroll från det utomstående samhällets normer och lagar. Det betyder att de inte kan behandla fångarna hur som helst, eftersom det kan leda till dålig publicitet eller rentav få rättsliga konsekvenser. Det kan dock också leda till att missförhållanden inte kommer fram, att vakterna är pressade att *inte* rapportera vissa incidenter där deras eget beteende kan anses vara fel. Även om de var överordnade fångarna, var de fortfarande underordnade sin arbetsgivare och de normer som fanns för de anställdas beteende. Å andra sidan, menar Sykes, delas auktoriteten med fångarna själva. Det är just det här utrymmet för motstånd som framkommer i protokollen, liksom i Sykes undersökning – fångar som kastar saker, svär åt vakter, smugglar varor och så vidare – som visar på ofullkomligheten i vakternas auktoritet.⁵⁷ Det står i skarp kontrast till Foucaults bild av den fullkomliga disciplineringen. Det finns även exempel på vakter som samarbetade med fångar, för sin egen vinning. Ett exempel på det var kocken Eriksson som lät sig mutas med snus, tidningar och frukt av fångarna på gemensamhetsavdelningen, i utbyte mot mer och bättre mat.⁵⁸ Ett annat exempel är en vaktkonstapel, Sonesson, som var än mer mottaglig för mutor. I protokollet från 1922 rapporteras följande: ”Av en medfånge Ivan Blondell, vilken sysselsattes som städare, hade Bokander, som då var placerad såsom handräckning i köket, vid upprepade tillfällen erhållit cacao, chokolad, karameller m.m. På förfrågan hur han, som var straffånge, kunde komma över dylika saker, hade Blondell svarat att det gick mycket lätt, bara man hade pengar samt att vaktkonstapeln Sonesson mot ersättning gick fångarna tillhanda i dylika ting.” I protokollet framkommer sedan att denna Sonesson hade hjälpt Bokander att smugla ut brev, mot en total ersättning som han uppskattade till

⁵⁴ Nilsson, s. 373.

⁵⁵ Englund, ”Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan”, s. 92.

⁵⁶ Sykes, s. 40.

⁵⁷ Sykes, s. 42-43.

⁵⁸ LLA, 11779, A4B:1, 14 augusti 1917.

dryga 500 kronor.⁵⁹ Det var antagligen en välbehövlig extra inkomst utöver den magra lön som vaktpersonalen tjänade. Sykes illustrerar detta väl: "[T]he power of custodians is defective, not simply in the sense that the ruled are rebellious, but also in the sense that the rulers are reluctant."⁶⁰

Även Englund ger exempel på vaktpersonal som agerade på fångens sida gentemot maktapparaten. Bland annat citerar han en vakt som ska ha sagt att han aldrig rapporterat någon fånges regelbrott under alla år han arbetat i fängelset, då han inte ansåg det nödvändigt även om han hade alla skäl att göra det. Han fick ju sin lön ändå, resonerade han.⁶¹ Både Englunds och Roddy Nilssons forskning stödjer argumentet att vakterna aldrig "jagade" efter anledningar att rapportera fångar – tvärtom.⁶² Nilsson ser även en generell trend att bestraffningarna både blir färre och mindre stränga från sekelskiftet och framåt.⁶³ Det kan delvis vara en förklaring till att antalet förhørsprotokoll är så lågt, i jämförelse med det antal regelbrott som faktiskt förekom på Kirseberg och andra svenska fängelser. Det står också i kontrast mot Foucaults bild av den allestädes närvarande disciplinerande maktapparat som vakterna var en del av. I själva verket verkar de ha haft ett ganska stort individuellt handlingsutrymme att både hjälpa och försvåra för fångarna.

Interaktion mellan medfångar: otillåten kommunikation

Själva cellsystemet byggde ju som sagt på att förhindra all kontakt mellan fångar. I teorin vistades varje fånge som omfattades av cellstraffet (de flesta, men inte alla) i sin cell i fullständig isolering. När fången av olika anledningar behövde gå ut, till exempel för gudstjänst, skolundervisning eller promenad i fånggårdarna vidtogs åtgärder för att hen inte skulle kunna se eller skapa kontakt med andra fångar.⁶⁴ Av förhørsprotokollen att döma lyckades det dock inte alltid. Dessutom fanns ju gemensamhetsavdelningen där fångarna interagerade med varandra dagarna i ända. Därifrån kommer också de flesta rapporterna av bråk mellan fångar.

Det fanns dock sätt även för isolerade cellfångar att åtminstone försöka kommunicera med varandra. Ett vanligt sätt var genom brevsuggling, vilket förekommer flera gånger i

⁵⁹ LLA, 11779, A4B:1, 16 augusti 1922.

⁶⁰ Sykes, s. 58. Svensk översättning: "Vakternas makt är defekt, inte bara för att de styrda är rebelliska, men också för att de styrande är motvilliga."

⁶¹ Englund, *Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan*, s. 107.

⁶² Englund, *Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan*, s. 108; Nilsson, s. 362-372.

⁶³ Nilsson, s. 363.

⁶⁴ Petersson Hjelm, s. 114.

förhörprotokollen. Detta har jag kategoriserat i den ovan förda statistiken som ”otillåten kommunikation”. De två enda rapporterna från 1915 handlar båda om brevsmuggling. Den första berättar om hur fånge #60 Andersson kastade ett brev bestående av flera lappar till en medfånge under gårdgången. Lapparna beslagtogs av bevakningen. I protokollet nämns även att Andersson försökt kasta brev till medfångar två gånger tidigare (fall som inte förekommer i något protokoll). Vad som stod i breven brydde man sig inte om att rapportera om. Det var själva försöket till kommunikation som straffades, inte kommunikationens innehåll. För detta tilldelades Andersson tre dagars förlust av sysselsättning med hårt nattläger.⁶⁵

Den andra rapporten från 1915 beskriver hur fånge #67 Sköld försökte hissa ner brevlappar, skrivna på ett ex av Allers familjejournal, till cellfönstret under honom. Sköld tilldelades en varning och flyttades omedelbart till en cell på motsatt sida av fängelset.⁶⁶ Var han fick ett exemplar av denna tidning ifrån, framgår inte av protokollet. De flesta brev som smugglades inom fängelset var skrivna på klosettpapper (d.v.s. toalettpapper).⁶⁷

Flera andra rapporter berättar också om kommunikation som skett genom cellfönstret. 1916 fick fånge #786 Larsson en allvarlig varning för att ”vid upprepade tillfällen trots tillsägelser genom cellfönstret meddelat sig med annan fånge”, samt ”under svordomar uppträtt opassande mot vaktpersonal”.⁶⁸ Hur den här kommunikationen gick till framgår dock inte. Även fånge #1183 Thorell tilldelades 1917 en varning för att han ”vid upprepade tillfällen” klivit upp i fönstret med hela kroppen för att kunna ”samspråka” med andra fångar. Thorell försvarar sig under förhöret genom att förklara att det var ”ett bruk bland alla fångar på alla fängelser”.⁶⁹ Det verkar alltså ha varit ett av de absolut vanligaste sätten för fångar att kommunicera med varandra och förekommer flera gånger i protokollen. Det finns också exempel på fångar som klivit upp i fönsterna och försökt ropa på förbipasserande civila. Exempelvis dömdes fånge #2058 Holmberg till 3 dagars förlust av sysselsättning med hårt nattläger för detta 1918.⁷⁰

Den här typen av otillåten kommunikation förekom även mellan könen. Kvinnoavdelningen och gemensamhetsavdelningen verkar ha legat intill varandra. Enligt ett protokoll från 1918 hörde en

⁶⁵ LLA, 11779, A4B:1, 20 januari 1915.

⁶⁶ LLA, 11779, A4B:1, 24 februari 1915.

⁶⁷ LLA, 11779, A4B:1, se exempelvis 15 mars 1922.

⁶⁸ LLA, 11779, A4B:1, 17 september 1916.

⁶⁹ LLA, 11779, A4B:1, 29 januari 1917.

⁷⁰ LLA, 11779, A4B:1, 3 juni 1918.

vakt röster från fönstren, mellan dessa två avdelningar. Det visade sig vara fånge #647 Rosengren ”som i mycket låg ton talade med en av kvinnorna”. Vaktkonstapeln gick då till kvinnoavdelningen för att undersöka saken och fann att den enda av kvinnorna som ännu inte gått och lagt sig var fånge #2249 Lindfors, som även hade satt en papperslapp framför titthålet i dörren. Båda mottog en varning för sitt beteende.⁷¹ En annan kvinnlig fånge, #2733 Andersson, straffades med 4 dagars förlust av sysselsättning med hårt nattläger efter att ha stigit upp i fönstret och ropat på andra fångar – både manliga och kvinnliga, noterar man i protokollet – och även uppträtt opassande mot vaktfrun.⁷² Det här är enda gången då en kvinna döms till hårt nattläger under hela min undersökningsperiod, och förmodligen även ett unikt fall i svensk fängelsehistoria. Enligt Torsten Eriksson finns det inga kända fall av kvinnor som undergick disciplinär bestraffning så som hårt nattläger: ”Ingen kvinna har någonsin, enligt fängelsestatistiken, undergått straffskärpning”, skriver han.⁷³ Det här kan alltså vara det enda kända fallet av en kvinna som faktiskt gjorde det. Vad som gjorde hennes fall unikt är svårt att säga, men det (tillsammans med den övriga statistiken, där hårt nattläger framkommer som det vanligaste straffalternativet) tyder på att man inte var rädd för att utdöma hårt nattläger som disciplinmedel på Centralfängelset i Malmö, jämfört med övriga Sverige, där man kanske var något mer försiktig.

Även om brevsmuggling förekommer ofta i förhørsprotokollen var det var inte endast brev som smugglades mellan fångar inom fängelset. Ett protokoll från 1919 berättar hur en fånge innehade en rakkniv, som tillverkats från en av fängelsets matknivar. Fångnen uppgav att den hade hissats ner genom fönstret från fången i cellen ovanför. Fångnen som hissat ner kniven uppgav i sin tur att han fått den av en annan fånge. Alla inblandade tilldelades varsin varning för detta.⁷⁴

Det finns även exempel på verbal kommunikation mellan två fångar under aftonbönen. Denna ägde rum i korridoren, då fångarnas celldörrar öppnades och de bad tillsammans och sjöng psalmer. Fångarna #468 Jonsson och #566 Horn hördes vid detta tillfälle tala till varandra tvärs över korridoren. De talade om hur lite tid de hade kvar i fängelset samt om arbetet de utförde. Vaktkonstapeln, som egentligen hörde dem av en slump, rapporterar även att förseelsen var mer vanligt förekommande än vad protokollen vittnar om: ”Då jag av samtalet kunde förstå att deras bekantskap icke var ny, och därför antar att de vid tidigare tillfällen upprepat samma förseelse, samt

⁷¹ LLA, 11779, A4B:1, 1 juni 1918.

⁷² LLA, 11779, A4B:1, 26 november 1918.

⁷³ Eriksson, s. 281.

⁷⁴ LLA, 11779, A4B:1, 30 juli 1919.

att jag förut varit i tillfälle att se och höra att såväl Horn som Jonsson varit i fönstren och där språkat med sina medfångar[...]”.⁷⁵

Interaktion mellan medfångar: bråk och våld

Fysiskt våld mellan medfångar, även om det inte var vanligt, förekommer oftare än våld mot bevakningspersonalen – dubbelt så ofta i förhörsprotokollen. Det finns dessutom indikationer på att det inte rapporterades lika flitigt eftersom det ansågs mindre allvarligt än om våldet var riktat mot en vaktkonstapel eller annan överordnad. Minns till exempel fånge #1046 Jeppssons kommentar om förhållandena på gemensamhetsavdelningen: ”[...]gräl varje dag vilket inte så sällan slutar med slagsmål.”⁷⁶ Även i fängelsepastorns rapport från 1918, det år då många fångar tvingades bo tillsammans på grund av platsbrist, oroar han sig över de många omplaceringar som skedde efter att fångar som delat cell hade hamnat i slagsmål. Han menar att detta hände ”om och om igen”, så att personen som initierade dessa slagsmål fick bo med olika fångar efter vartannat och ”utöva inflytande” på dem.⁷⁷ Dessa många slagsmål syns inte i källmaterialet.

Ett liknande resultat finns också i Viktor Englunds studie av tvångsarbetsanstalten Karlskrona under 1900-talets första decennium, där han i huvudsak har tittat på samma typ av källmaterial som jag använder, nämligen förhörsprotokoll. I förhörsprotokollen från anstalten i Karlskrona förekommer fångbråk 23 gånger, medan våld mot bevakning endast förekommer 6 gånger under undersökningsperioden (1903-1909). Det är långt fler än de 8 fall som rapporterats på Kirsebergsanstalten, dessutom under en kortare period. Englund för även en intressant diskussion kring anledningarna till fångbråken och kallar dem ”de små anledningarna” – till synes triviala småsaker som innanför murarna blåses upp och blir någonting mycket större. Detta känns igen i flera av de exempel som jag har hittat i det källmaterial jag har undersökt. Englund skriver: ”Institutionskulturen på fängelserna tenderar då som nu att förstora upp småsaker på ett för den utomstående oproportionerligt sätt. Detta måste förstås mot den enformighet och materiella krasshet som är kännetecknande för fängelser. I början av 1900-talet var dessa inslag också betydligt mer dominanta.”⁷⁸ Även i David Wästerfors undersökning framhålls detta: ”Anstaltsmiljöns hårda

⁷⁵ LLA, 11779, A4B:1, 15 oktober 1917.

⁷⁶ LLA, 11779, A4B:1, 14 augusti 1917.

⁷⁷ LLA, 11779, B2:1, 1918.

⁷⁸ Englund, Viktor. *Frihetsstraff och neutralisering. Strategiska redogörelser och normbrott vid tvångsarbetsanstalten i Karlskrona under tidigt 1900-tal*, masteruppsats (Lund: Lunds universitet, 2011), s. 37f.

kontroll och speciella vardag, där saker som utanför anstalten ter sig banala eller ointressanta regleras minutiöst och tilldelas intensiv uppmärksamhet, tillhandahåller gott om resurser för bråk.⁷⁹ Det är intressant hur han menar att just den ”hårda kontrollen” som ses som konfliktgenererande.⁸⁰ Det blir på något sätt den Foucault-inspirerade disciplineringen som får småsaker att bli oproportionerligt viktiga och därmed leda till ett bråkigt eller ”odisciplinerat” beteende hos fångar.

Detta kan ses i en rad exempel ur källmaterialet. Vi har tidigare sett att anledningarna för våld mot bevakningspersonal ofta var en känsla hos fången av att ha blivit provocerad eller orättvist behandlad. Se till exempel fallet då fånge #3540 Brandt ville ha sitt margarin vägt i exakta gram. Det kan anses triviale ur ett utifrånperspektiv, men i en sådan in till minsta detalj kontrollerad vardag blev det en legitim anledning till aggression. Konflikter kunde även förekomma av till synes större anledningar, som i exemplet som angetts ovan, då fånge #1351 Örnberg blev påhoppad av tre andra fångar efter att ha skrivit till direktören och bland annat avslöjat deras smuggelverksamhet. Det kan inte avfärdas som en ”liten” eller trivial anledning till aggression. Däremot finns exempel på fångbråk som startat av mycket mindre, exempelvis i ett protokoll från 1918 där två gemensamhetsfångar kom i slagsmål under frukostmålet. En av dem drack mjölk och hade sparat lite i en skål till katten som fanns på gemensamhetsavdelningen. Den andre, som arbetade med handräckning och alltså var ansvarig för att bära maten till och från köket, ville ta bort skålen från bordet. Denna oenighet slutade med att fången med mjölkskålen blev slagen in i ett fönster så att rutan gick sönder.⁸¹

I ett annat protokoll från 1922, som också berättar om ett fångslagsmål, anges anledningen till bråket som följande: ”Anledningen till bråket var om något pyts. Hertzberg och Pettersson äro ofta ovänner.”⁸² I andra protokoll anges ingen anledning alls, kanske för att det ansågs oviktigt. Exempelvis blev fångarna #527 Lindvall och #1047 Nilsson ovänner under middagsrasten, och slogs till dess att ”båda fångarnas näsor blödde starkt”. Det sägs inte varför. För detta tilldelades de båda en varning.⁸³

⁷⁹ Wästerfors, s. 80.

⁸⁰ Wästerfors, s. 71.

⁸¹ LLA, 11779, A4B:1, 2 december 1920.

⁸² LLA, 11779, A4B:1, 14 oktober 1922.

⁸³ LLA, 11779, A4B:1, 5 februari 1917.

Det var, som visats ovan, ovanligt att våld mellan medfångar bestraffades med mer än en varning. Bestrafningen kunde bli hårdare om det rörde sig om flera förseelser i samband med våldet, exempelvis skadegörelse (som att krossa en fönsterruta i bråket) eller våld mot både bevakning och medfånge. Annars verkar våld mellan medfångar ha ansetts som en relativt ordinär och trivial förseelse. Flera av de fall av otillåten kommunikation, exempelvis brevsmuggling, straffades hårdare än faktiskt fysiskt våld mellan fångar. Det vanligaste straffet för otillåten kommunikation var nämligen hårt nattläger; totalt tretton fall av otillåten kommunikation straffades med hårt nattläger, mot nio fall som straffades med varning.⁸⁴

Fångsolidaritet

Kanske indikerar de hårda straffen för otillåten kommunikation mellan fångarna att vad man verkligen ville undvika för att hålla disciplinen i fängelset var *samarbete* mellan fångar. Det kommer också till uttryck i fängelsepastorns protokoll från 1918, just det år då fängelset var som mest överbefolkat och flera fångar tvingades bo i samma cell. Pastorn skriver: ”Härigenom har syftet med cellsystemet sällan kommit till sin rätt, utan fängelsevistelsen har för de flesta fångar haft lika stora våndor såsom i längesen svunnen tid genom fångarnas dåliga inverkan på varandra. Ty vad fångar i sällskap med varandra utan tillräcklig övervakning inom fängelset överlägga och planera, är sällan präglad av gott uppsåt.”⁸⁵ Man var alltså rädd för att låta fångar interagera fritt med varandra, inte nödvändigtvis för att man var rädd för bråk, utan för att de skulle få chansen att *överlägga och planera* tillsammans.

Det finns några exempel på samarbete mellan fångar i protokollen. Englund benämner det ”fångsolidaritet”⁸⁶ – om inte vänskap, så åtminstone en slags sammanhållning fångarna emellan gentemot de överordnade, exempelvis för att hjälpa varandra att undvika bestraffning.

I ett protokoll från 1917 varnas fyra fångar som arbetade med handräckning för att ha vägrat bära upp måltiderna från köket. Fången som initierade denna arbetsvägran förklarade att han inte tänkte göra det förrän han hade fått de överblivna matportionerna som uppsyningsmannen hade lovat honom. Den andre fången angav samma anledning. Den tredje förklarade att han varit sjuk, medan

⁸⁴ LLA, 11779, A4B:1, se exempelvis 3 juni 1918, 15 mars 1922, 20 juni 1924 m.fl.

⁸⁵ LLA, 11779, B2:1, 1918.

⁸⁶ Englund, *Frihetsstraff och neutralisering*, s. 44.

den fjärde uppgav att ”han kände sig skyldig att uppträda *solidarisk* gentemot sina arbetskamrater” (min kursivering).⁸⁷

Ett protokoll från 1918 rapporterar om att en fånge slagit en annan med en järnskrapa medan de arbetade i köket. När de senare kallades till förhör förnekade båda all ”fiendskap” dem emellan och sade sig vara ”de bästa vänner”.⁸⁸ Det är möjligt att detta var en manöver för att undvika eller mildra bestraffning. Det framkommer också i exempelvis ett flertal beslagtagna brev att smuggling av varor så som tobak förekommit mellan fångar. Det verkar som att dessa exempel på samarbete eller solidaritet mellan fångar ofta handlar om egen vinning – tjänster och gentjänster eller att gemensamt kunna kringgå potentiell bestraffning. Det finns, som redan visats, exempel på motsatsen; fångar som blir osams eller till och med skvallrar på varandra (även om just det var ovanligt), snarare än att gå samman mot sina överordnade. De få exemplen på fångsolidaritet tyder på att maktapparatens försök att genom kontroll och isolering förhindra detta i stort sett lyckades bra, med vissa undantag. Det är dock svårt att generalisera kring fångarnas eventuella solidariska känslor för varandra utifrån de få exemplen som finns i materialet.

Hälsa och trivsel

Tiden går fort här... Vi gör alla sorters möbler... Jag går i skola också... så di gör mycket för fångarna, för de som vill lära. Jag vill hellre vara här i 3 år än tjäna statdräng 1 år. Vi lever bra här... Vi badas och väges en gång i månaden. Handduk, skjorta, strumpor varje vecka... Nu får man tillräckligt med mat... Jag för min del tycker, att jag aldrig haft det så bra.⁸⁹

Ovanstående skildring av fångselivet skickade en ung fånge i ett brev till en utomstående. Brevet återges av fängelsepastorn i årsrapporten från 1921, som av ellipserna att döma har klippt bort delar av det. Pastorn diskuterar i rapporten hur olika fångselivet upplevs av olika fångar. Han talar om de ”tysta och tåligt lidande”, de som är något svagare och inte klarar isoleringen så bra som andra fångar, och de som varit ”så litet omtåliga i fråga om fångelsevistelsens tvång, att de i tvärtom höga toner prisat, huru bra allting varit ordnat för dem inom fångelset[...].”⁹⁰ Pastorn menar att en stor del av fångarna anser sig ha det bättre på fångelset än där de kom ifrån innan de dömdes, och oroar sig därför för att dessa personer inte får den ”väckelse och rättelse” som tidens fångvård skulle ge

⁸⁷ LLA, 11779, A4B:1, 17 april 1917.

⁸⁸ LLA, 11779, A4B:1, 6 december 1918.

⁸⁹ LLA, 11779, B2:1, 1921.

⁹⁰ LLA, 11779, B2:1, 1921.

brottslingar. Eftersom många fångar kom från samhällets undre skikt, ofta från fattiga förhållanden och ofta från miljöer präglade av alkoholproblem, är det inte konstigt att tänka sig att fångelsets rutiner kring exempelvis mat, hygien och undervisning upplevdes som en lättnad.

Det finns flera sådana små ljusglimtar i materialet, exempel på ansträngningar som gjordes enbart för fångarnas trivsel. Exempelvis firade man högtider även på fångelset. I samma rapport från 1921 skriver pastorn: ”Mors dag den 29 maj firades med gemensam sång, fiolmusik av en konstapel, frivilligt och utan ersättning, föredrag av pastor i ämnet En mors tro...”⁹¹ År 1922 rapporteras att en sångkör kom till fångelset och sjöng för fångarna på första advent och på juldagen.⁹² Vid högtider fick fångarna dessutom lov att låna flera böcker än annars. Den stora majoriteten av litteratur som fanns tillgänglig för fångarna var av religiöst slag, men några exempel på romaner som kunde lånas av fångar i de högre klasserna var Onkel Toms stuga, Oliver Twist och Ivanhoe.⁹³ Pastorn höll, förutom gudstjänster, aftonböner, och skollektioner, även enskilda samtal med fångar i princip varje dag då han var i tjänst på fångelset.⁹⁴ Dessutom höll pastorn föreläsningar för ett större antal fångar i vitt skilda ämnen, inte bara religiösa, nästan varje vecka – allt ifrån världskrigshistoria till hälsolära.⁹⁵

I de flesta årsrapporter, trots att problem ofta lyfts, uttrycker pastorn en generell nöjdhet över fångarnas uppträdande. 1924 skriver han: ”Fångarna har på det hela taget visat gott uppförande och arbetsvillighet – enstaka undantag ha ju som alltid förekommit utan att därför alltid extra bestraffning ansetts böra ifrågakomma.”⁹⁶ Här är ännu ett exempel på att dåligt uppförande inte alltid bestraffades. Däremot tyder formuleringen ”enstaka undantag” på att vardagen för det mesta förflöt utan några störningsmoment liknande de som rapporteras om i förhörsprotokollen förekom. Pastorn rapporterar också i nästan varje årsrapport att samtliga fångar har deltagit i söndagsgudstjänsterna. Även ett stort antal gemensamhetsfångar, för vilka gudstjänsten var frivillig, brukade komma, till och med trots att de enligt rapporten från 1918 fick sitta i trappuppgången på grund av att det inte fanns nog med stolar.⁹⁷

⁹¹ LLA, 11779, B2:1, 1921.

⁹² LLA, 11779, B2:1, 1922.

⁹³ LLA, 11779, B2:1, 1915.

⁹⁴ LLA, 11779, B2:1, 1920.

⁹⁵ LLA, 11779, B2:1, 1915.

⁹⁶ LLA, 11779, B2:1, 1924.

⁹⁷ LLA, 11779, B2:1, 1918.

Undervisning och arbete

En källa till trivsel för många fångar, inklusive den unga pojke som skrev brevet som citerades ovan, verkar ha varit skolundervisningen. Pastorn beklagar sig i nästan varje årsrapport över de bristande kunskaper som fångarna visar. Många kan knappt läsa och skriva. De som hade fått en ordentlig skolgång innan de kom till fängelset hade ofta ”försummat att uppehålla och förkovra sina skolkunskaper från barndomsåren”.⁹⁸ Även i fråga om religion och moral anser pastorn att det finns stora brister. Men pastorn är inte heller sen med att prisa fångarnas vilja att lära och uppmärksamhet i klassrummet i sina årsrapporter.

Pastorn, tillsammans med den ordinarie läraren eller ”lärarassistenten” som tjänsten kallades, undervisade två klasser mellan 20 och 30 timmar i veckan. Ett femtiotal elever per år var vanligt, med en tydlig topp år 1918, då elevantalet var hela 176 stycken. Dessutom var det flera äldre cellfångar som fick enskild undervisning i sina celler. Vanligtvis handlade det om främmande språk som engelska, tyska och franska, men även läsning, skrivning och geografi.⁹⁹

De ämnen som från början undervisades i klass var naturlära, modersmål (svenska), kristendom och bibelkännedom, geografi och historia. Från 1918 förekommer även välskrivning, räkning och läsning på skolschemat. 1922 kompletteras detta med bokföring, ekonomilära, samhällslära eller statskunskap, psykologi och moralundervisning samt tyska och engelska. Även sång och morgonbön var vanliga inslag på skolschemat.¹⁰⁰

De som inte gick i skolan arbetade, både de som dömts till straffarbete och fängelse. Tanken med detta var dels att fångarna skulle känna sig som ansvariga och ”samhällsnyttiga” medborgare, dels – i bästa fall – att de skulle få sådana yrkesfärdigheter att de efter frigivning kunde få ett stabilt arbete inom det fält de hade arbetat i fängelset. Exempel på arbeten som utfördes var snickeri, textilarbete, städ och renhållning, trädgårdsarbete, måleri, vedsågning, stenslagning med mera.¹⁰¹ För detta fick fången en symbolisk lön eller ”arbetspremie”, av vilken hen kunde begagna en del av beloppet direkt, för att till exempel köpa in extra varor eller skicka pengar till sin familj, medan en del av beloppet utbetalades först efter frigivning. Även om sysselsättning genom skolundervisning också gav en symbolisk ”lön”, var arbetspremien högre, och därför valde en del fångar arbete framför att

⁹⁸ LLA, 11779, B2:1, 1920.

⁹⁹ LLA, 11779, D12B:1 Schema för skolundervisning 1915-1928.

¹⁰⁰ LLA, 11779, D12B:1.

¹⁰¹ Dessa arbeten nämns på flera olika ställen i källmaterialet.

gå i skolan, även om de hade rätt till undervisning – något som pastorn beklagar i sin rapport från 1921.¹⁰²

Schemat var strikt, både för elever och arbetare. Det här återfinns hos Foucault, som menar att tidsschemat var en del i disciplineringen. Han nämner tre viktiga principer: införandet av tidsrytmer, obligatoriska arbetsuppgifter och regelbundet återkommande förlopp.¹⁰³ Dessa principer var tydliga komponenter av fängelselivet. Å ena sidan var alltså den strikt reglerade dagsrytmen en disciplinerande kraft, ett verktyg för kontroll och maktutövning. Å andra sidan finns det indikationer på sysselsättningen som en källa till trivsel för fångarna och en känsla av ansvar och ”nyttighet” för samhället. *Förlust av sysselsättning* var trots allt ett hårt straff.

Religionsvård

Den största delen av behandling- eller vårdaspekten av fängelsevistelsen utfördes av fängelsepastorn, vars uppgift var att leda fångarna på rätt moralisk väg, trogen den kristna läran. Böner, gudstjänster, enskilda samtal, föreläsningar och inte minst den kristliga litteratur som fanns tillgänglig för fångarna skulle hjälpa dem att genomleva sitt straff och, förhoppningsvis, komma ut på andra sidan efter att ha genomgått den ”väckelse och rättelse” som fångvården syftade till att ge dem. Fängelsepastorn benämner det i rapporten från 1918 som en fostran till ”gudsfruktan, ordning, arbetsflit och andra goda seder”.¹⁰⁴

I pastorns årsrapport från 1920 skriver han: ”I fråga om kristlig insikt och avgjort god vilja har naturligtvis stora brister förefunnits.”¹⁰⁵ Ordvalet *naturligtvis* vittnar om hur pastorn nästan tar fångarnas karaktär och moral för givet – att ha hamnat i fängelse berodde på en brist i fångens moral och tro. Denna syn återkommer mer eller mindre i alla årsrapporter. Även i förhörprotokollen finns exempel på fångar som inte verkar uppskatta eller bry sig om de religiösa inslagen i fängelselivet. Exemplet med fångarna som talade med varandra under aftonbönen är ett sådant. Flera andra handlar om skadegörelse. Alla fångar innehade ett exemplar av Nya testamentet och en psalmbok, utöver den pärm med fångelssets ordningsregler och varningar om ”rusdrycker” som fanns i varje cell.¹⁰⁶ Flera av protokollen som rör skadegörelse handlar om dessa böcker: i ett

¹⁰² LLA, 11779, B2:1, 1921.

¹⁰³ Foucault, s. 176.

¹⁰⁴ LLA, 11779, B2:1, 1918.

¹⁰⁵ LLA, 11779, B2:1, 1920.

¹⁰⁶ Rudstedt, *I fängelset*, s. 27.

protokoll från 1916 framkommer att fånge #613 Lundberg uppträtt ”bråkigt” i sin cell och ”utkastat en del av de honom tilldelade cell- och låneböcker, vilka blevo förstörda.” När en vaktkonstapel kom för att omhänderta honom, slog Lundberg vakten så att han fick sjukskrivas i åtta dagar. Lundberg erkänner i förhör att anledningen till beteendet var att han ”som alltid av fängelsepastorn fått låna så ’bra böcker’, men vid sista boklånet ej blivit så tillgodosedd, som han önskade”.¹⁰⁷ En liknande incident rapporteras om i ett protokoll från 1919. Fånge #2907 Karlsson hade kastat ut flera låneböcker ur cellfönstret, varav boken *I heliga mäns fotspår* förstörts i fallet. Karlsson sade till sitt försvar att han ”förgäves bedt pastorn om någon bok som kunde intressera honom. Religiösa böcker hade han haft nog av.”¹⁰⁸

I två protokoll från 1921 rapporteras två kvinnliga fångar. Den ena dömdes för att ha rivit sönder sin psalmbok, den andra för att ha klottrat i Nya testamentet. Som i de flesta fall av skadegörelse dömdes båda till att betala ersättning för de förstörda böckerna.¹⁰⁹ Även i ett protokoll från 1924 framkommer att en fånge rivit sönder flera ”uppbyggelse- och läroböcker”.¹¹⁰

Kanske handlar det mer om att den sparsamt inredda cellen inte fanns något annat att förstöra i ett utbrott av aggression än just dessa böcker, snarare än att skadegörelsen var ett uttryck för motstånd mot religionen i sig. Alla kom trots allt mer eller mindre villigt till gudstjänst varje söndag, även majoriteten av de gemensamhetsfångar för vilka den var frivillig. De som inte gick på gudstjänst identifierar pastorn 1916 som de ”äldre och många gånger straffade” – en grupp som antagligen hade gett upp hoppet om bot och bättring genom religionsvård.¹¹¹

Ohälsa och sjukdom

I kontrast till bilden av trivsel som målats upp ovan, fanns en stor ohälsa bland fångarna, både psykisk och fysisk. I de sjukjournaler som upprättats mellan 1915 och 1922 finns information om det allmänna hälsotillståndet på fängelset, återgivet av fängelseläkaren. Enligt dessa journaler var i snitt 13 personer sjuka, av ett fångantal på mellan 146 och 256 personer (medeltal per dag).¹¹² Vad man räknade som sjukdom är dock svårt att säga. I fängelseläkarens kommentar i journalerna kan vi

¹⁰⁷ LLA, 11779, A4B:1, 28 november 1916.

¹⁰⁸ LLA, 11779, A4B:1, 31 januari 1919.

¹⁰⁹ LLA, 11779, A4B:1, 5 mars 1921 och 10 augusti 1921.

¹¹⁰ LLA, 11779, A4B:1, 18 augusti 1924.

¹¹¹ LLA, 11779, B2:1, 1916.

¹¹² LLA, 11779, D2FA:1 Sjukjournaler (äldre) 1914-1936.

utläsa att hälsotillståndet trots allt lämnade en hel del att önska vissa år. I journalen från 1917 kan följande utläsas:

Intet att anmärka förutom att samtliga fångar mer eller mindre farit illa genom otillräcklig kost, om än inverkan visat sig svårare hos dem, som suttit lång tid i fängelse, dem har hårdare arbete, samt i öfrigt hos sådana, som individuellt hafva behof af flera kalorier än de vetenskapen uträknat såsom genomsnitt tillräckliga. Äfven den slutligen införda lilla kostförbättringen gäller samma omdöme. Ingen vecka går utan att jag måste utanordna ökad kost: säd, kakao eller gröt till fångar, som förlorat 15 à 20 eller ännu flera kilo och slutligen knappast kunna stå på benen af svält och utmattning.¹¹³

Förhållandena verkar inte ha varit unika för Kirseberg. Även på Långholmen i Stockholm hade man i dessa ”kristider” (krigsslutet 1917-1918) inte möjlighet att ge fångarna tillräckligt med mat. På Långholmen kunde man endast tillgodose fångarna med 2047 kcal av de vanliga 2900 kcal under de första sex månaderna av 1918.¹¹⁴ Det året rapporterar fängelseläkaren i Malmö att ”kosthållet har varit ännu mindre tillfredsställande än föregående år, så att i afsevärdt antal fall det varit absolut nödvändigt att utanordna [oläsligt ord] kost äfven där ingen annan sjukdom än undernäring förefunnits”.¹¹⁵ Dessutom återfinns klagomål på den knappa maten i flera av källorna genom hela perioden, inte bara under dessa ”krisår”. Det står i kontrast mot den unga pojken återgivelse av matförhållandena ovan: ”Nu får man tillräckligt med mat...”. Fångens upplevelse av fängelselivet skiljde sig alltså radikalt åt från individ till individ, och även från år till år. Åren 1917-1918 var uppenbart mycket ansträngda år på flera vis.

Det fanns även de fångar som farit så illa i fängelset att de valt att avsluta sitt liv innanför murarna. Tre fall av självmord inträffade under undersökningsperioden, samt ett självmordsförsök eller åtminstone försök till självskada. Alla tre självmord fullbordades genom hängning i fönstervredet med något material som de funnit i cellen – ett drevgarnsstycke, tygremsor, byxhängslen. Det rörde sig om tre män, 55, 24 och 22 år gamla.¹¹⁶ I ett protokoll från 1919

¹¹³ LLA, 11779, D2FA:1, 1917.

¹¹⁴ Rudstedt, *Långholmen*, s. 195.

¹¹⁵ LLA, 11779, D2FA:1, 1918.

¹¹⁶ LLA, 11779, A4B:1, 26 september 1917, 30 augusti 1920 och 8 juni 1922.

framkommer även att en fånge krossade cellfönstret och rispade sig i handlederna med glasskärvorna, samt vägrade äta.¹¹⁷

Förutom psykiskt lidande förekom även rent fysisk ohälsa. År 1918 inträffade en influensaepidemi på det överbefolkade fängelset. 5 personer mellan 24 och 40 år dog i epidemin det året. Fängelsepastorn nämner det i sin årsrapport: ”En synnerligen allvarlig stämning rådde inom fängelset i november månad, då spanska sjukan krävde 5 dödsfall bland fångarna.”¹¹⁸

Andra vanliga sjukdomar som drabbade fångarna, enligt de listor som upprättats i journalerna, var tuberkulos, syfilis, hjärtfel, akut bronkit, astma, halsfluss, mag- och tarmkatarr, magsår och skabb. I listorna återfinns även flera vanliga psykiska tillstånd som benämns som hysteri, idioti, psykos, imbecillitet och manodepressivitet.¹¹⁹

Avslutande diskussion

Syftet med den här undersökningen har varit att undersöka det dagliga livet på Centralfängelset i Malmö mellan 1915-1924, utifrån ett antal teman: relationer och interaktioner mellan fängelsets olika aktörer, regler och regelbrott, trivsel och vantrivsel samt allt detta i relation till samhällets idé om vad human fängvård kunde och skulle vara.

Relationer och interaktioner – det isolerade livets sociala spel

Vi börjar med aktörerna. Trots att en stor del av fångarna tjänade sitt straff i isolering, eftersom cellstraffet ännu inte var officiellt avskaffat utan bara mildrades något under perioden, formades en stor del av deras fängelsevistelse av interaktioner av olika slag. Kanske blev dessa interaktioner ännu mer betydelsefulla i ljuset av själva isoleringen. Det är dock svårt att bedöma hur många av dessa interaktioner som präglades av konflikter och regelbrott. Statistiken visar inte hela sanningen, men det finns inte heller skäl att tro att den verklighet som framkommer i förhörprotokollen var norm. Svaret ligger någonstans där emellan. Det fanns, liksom Sykes beskriver, ett mönster av upprepade interaktioner och social kontroll som i sig bidrog till sociala spänningar och instabilitet.

¹¹⁷ LLA, 11779, A4B:1, 28 mars 1919.

¹¹⁸ LLA, 11779, D2FA:1, 1918.

¹¹⁹ LLA, 11779, D2FA:1.

Bevakningspersonalen, vars huvudsakliga uppgift var att upprätthålla kontrollen, var själva individer med egna motiv och personlighetsdrag, liksom fångarna. De var inga ”disciplineringsmaskiner” utan kunde förargas av fångarnas beteende, liksom tvärtom, eller skapa relationer av samarbete med dem. De rapporterade heller inte alltid fångarnas regelbrott, vilket i sig får den officiella bilden av total kontroll att fallera. På samma sätt måste fångarnas bild av vakterna ha varit mycket mer individuell än att de alla sågs som likvärdiga agenter i maktens tjänst. Det kan dock sägas att det i källmaterialet framkommer en tydlig hierarki, en över- och underordning mellan personal och fånge som givetvis speglades i de dagliga interaktionerna. Exempelvis är det talande hur olika incidenterna av våld hanterades och straffades, beroende på om det var våld mot bevakning (ett grovt regelbrott) eller våld mot medfånge, vilket aldrig ansågs lika allvarligt.

Relationerna mellan medfångar kan också räknas på ett brett spektrum, mellan ”de bästa av vänner” till att försöka knivhugga varandra. Även de fångar som avtjänade sitt straff i isolering kunde hitta sätt att kommunicera med varandra, vanligast med hjälp av brevsmuggling eller att kommunicera med varandra genom fönstren. Det finns även exempel på fångar som lyckades kommunicera under gemensamma aktiviteter som skulle vara strikt kontrollerade, men uppenbarligen inte alltid var det, som de två fångarna som talade med varandra under aftonbönen. Det är dock, som sagt, svårt att bedöma hur pass vanligt det var för cellfångar både att försöka och att lyckas kommunicera med varandra. Det var i alla fall definitivt vanligare än vad statistiken från förhörprotokollen visar.

Regler och regelbrott

Som sagt är det svårt, om inte omöjligt, att med hjälp av förhörprotokollen fastställa hur vanligt det faktiskt var med regelbrott. Allt som hände sågs trots allt inte av bevakningen. Allt som sågs, dokumenterades inte. Både källmaterialet och den tidigare forskningen, till exempel Viktor Englund, indikerar att det bara var en liten del som faktiskt hamnade i förhörprotokollen.

Det vanligaste regelbrottet, om vi ska tro förhörprotokollen, var *otillåten kommunikation* följt av *uppförande mot personal* – två förseelser som båda har med social interaktion att göra. Det säger någonting om hur viktig den sociala interaktionen var att kontrollera och disciplinera, liksom hur den disciplineringen således inte alltid lyckades.

Av de extrajudiciella straffen var, förvånansvärt nog, hårt nattläger vanligast. Av litteraturen får man bilden av hårt nattläger som ett ovanligt hårt straff som sällan utdelades. Och visst är 30 hårda

nattläger (ca 3 per år) inte mycket, men trots allt mer än förväntat och dessutom utdelades hårt nattläger även till en kvinna, vilket var extremt ovanligt. Näst vanligast var det, motsägelsefullt nog, att få en varning. Det innebar i praktiken inget straff. Antingen straffades man hårt eller inte alls, tycks det. De många varningarna kan tänkas ha urholkat den ”avskräckande” och disciplinerande effekt som de extrajudiciella bestraffningarna var tänkta att ha, om man inte alltid blev rapporterad och dessutom inte alltid bestraffad efter ett förhör. Vi kan dessutom med stor säkerhet säga att antalet regelbrott var högre än vad som faktiskt rapporterades och straffades, även om det är mycket svårt att säga hur mycket högre.

Trivsel och vantrivsel

Det som slår mig i resultatet när det kommer till frågan om trivsel är hur oerhört *individuell* fängelseupplevelsen var och hur mycket den skiljer sig från fånge till fånge. På ena sidan spektrumet har vi den unga pojken berättelse: ”Jag vill hellre vara här i 3 år än tjäna statdräng 1 år. Vi lever bra här... [...] Jag för min del tycker, att jag aldrig haft det så bra.” På andra sidan av spektrumet har vi bråk, klagomål och inte minst de tre män som tog sina liv i sina celler. Flera samspelande faktorer avgjorde säkerligen om man trivdes eller inte. Först och främst kommer fångens egen psykiska och fysiska hälsa. Det finns exempel på både allvarlig psykisk och fysisk sjukdom i sjukjournalerna, vilket givetvis lägger en stabil grund för vantrivsel. Minst lika viktigt var fångens bakgrund. Av pojkens brev ovan framkommer till exempel att han i sitt tidigare liv inte fått lika mycket mat som han fick i fängelset. ”Nu får man tillräckligt med mat...” Detta står i kontrast till de, som antagligen haft det bättre ställt utanför murarna, de som klagar på maten och gör allt de kan för att få mer, samt fångelseläkarens oroande rapport om kalori- och näringsbrist. Många kom säkerligen från en utsatt livssituation och tillhörde då den kategori som pastorn beskriver i sin rapport från 1921, fångar som verkade trivas med fångelselivet. En annan viktig faktor är det sociala livet på fängelset; anpassningen till Sykes ”*life en masse*” och de individer som fången mötte, både personal och eventuella medfångar. Själva fångelsesystemet i sig representerades trots allt av individer, av människor. Vi har sett hur olika individer ur bevakningspersonalen kunde bete sig på olika sätt gentemot fångarna och fångarna kunde i sin tur svara på olika sätt. Vi har sett exempel på genuina försök till att skapa trivsel från personalens sida, framför allt vid högtider, exempelvis den vaktkonstapel som spelade fiol för fångarna, ”frivilligt och utan ersättning”. Även i pastorns årsberättelser, vilket inte är så konstigt då pastorn var den som

hade den främsta vårdande rollen på fängelset, framträder en vilja att få de intagna att trivas (men inte heller trivas *för* mycket, så att hen går miste om den moraliska ”rättelse och väckelse” som det hårda fängelselivet skulle ge).

Graden av trivsel skiljdes inte bara från individ till individ, men också från år till år. Det går inte att se en regelbunden förändring åt något håll genom hela undersökningsperioden, men det framkommer oerhört tydligt i källmaterialet att år 1918, och viss mån även 1917 och 1919, var ansträngda. Det gäller både platsbrist (det kunde hysas upp till tre fångar i en cell avsedd för en person), sjukdom (flera personer dog i en influensaepidemi) och matbrist.

Fängelselivet i ljuset av samhällets lagar och idéer

Cellfängelset och dess isoleringsprincip infördes för att det ansågs humant i förhållande till de kroppsliga straff som förekommit det. Den undersökta perioden, 1910- och 20-talen, var en brytningstid då man inte bara hade insett cellstraffets skadliga verkningar på fången, utan även börjat agera på den insikten. Trots det fortsatte cellfängelserna att praktisera (det tidsbegränsade) cellstraffet enligt gällande lag, dock med successiva lättnader. Det var på så sätt en paradoxal verksamhet, en verksamhet som arbetade enligt en princip som samhället till stor del redan hade slutat tro på.

Som vi har sett så verkar fångarna, i sin minutiöst kontrollerade vardag, varit väl medvetna både om fängelselivets begränsningar men också om sina rättigheter; matens vikt i exakta gram, vilka böcker man hade möjlighet att läsa och så vidare. Det gör att även om fängelset som institution förändrades långsamt och försiktigt under den här perioden, så måste de mindre lagändringar som genomfördes ha haft stor inverkan på den enskilde fången och hans liv på Centralfängelset. Precis som små anledningar till aggression kunde leda till stora konflikter, kunde till synes små förändringar få oerhört positiv betydelse för fången på andra vis. Till exempel, att plötsligt 1916 få arbeta med öppen dörr och till och med gå ut för att ”uträtta ärenden” måste ha varit en stor lättnad för cellfången, samtidigt som det innebar en utmaning för bevakningen. Vi minns pastorns oroliga rapport om bevakningsmannen som tvingas springa trappa upp och trappa ned, med ansvar för att fångarna inte skulle få tillfälle att komma i kontakt med varandra trots att 20 till 30 celldörrar var olåsta. Det här var 1918. Hade det varit innan 1916, hade den här bevakningsmannens kontrolluppdrag varit betydligt lättare att utföra. På individnivå gjorde det en stor skillnad, och kanske också ur ett större Foucaultianskt disciplineringsperspektiv: det blev svårare och svårare att

hålla kontrollen samtidigt som fängelset blev mer och mer individanpassat. Det blir tydligt även med mellanklassens införande 1921.

Undersökningsperioden är för kort för att kunna urskilja förändringar i fängelselivet i kronologisk bemärkelse, från periodens början till periodens slut. Det har inte heller varit syftet, även om det hade varit ett intressant perspektiv för en framtida studie med en längre tidsram, för att studera hur fängelselivet påverkades av senare reformer.

Sammanfattning

Det har varit svårt att få en enhetlig bild av livet på Centralfängelset i Malmö. Resultatet har snarare karaktären av en rad skilda, individuella upplevelser på hur det *kunde* vara att leva där. Det tycker jag talar för hur viktigt det är att inte bara studera fängelser ur ett strukturellt perspektiv, utan att verkligen ta aktörerna och deras upplevelser i beaktande, vilket har varit målet med den här uppsatsen. Just detta faktum, att en enkel och enhetlig resultatbild saknas, säger även någonting viktigt om det strukturella perspektivet. Svårigheten att få en samlad bild talar emot Foucaults striktare bild av fängelset som en institution av total kontroll med en uniform maktapparat och med en uniform massa av fångar under sig. Det går inte att säga emot att livet på fängelset *var* mycket strikt kontrollerat, regelbundet och monotont. Det framgår tydligt. Men fängelset var också en institution full av människor, som trots sina hierarkiska roller och trots att många av dem levde isolerat, var individer som interagerade med varandra på många olika sätt. Sett ur den aspekten kunde livet på fängelset, liksom livet utanför murarna, vara oförutsägbart och motsägelsefullt. Dessutom triggades denna oförutsägbarhet av att små detaljer kunde ges enorm betydelse i den kontrollerade, repetitiva vardagen.

I den här uppsatsen har jag undvikit att generalisera och stryka över dessa olikartade upplevelser. Livet på Malmö Centralfängelse var inte ett liv, utan många olika personers liv. Det finns potential till en större framtida studie, då man med fördel skulle kunna studera samma material utifrån ett längre tidsperspektiv, för att kunna fånga större strukturella förändringar över tid och hur dessa påverkade det dagliga livet på fängelset. Det skulle kunna ge en mer enhetlig bild med större möjligheter till generaliseringar. Jag anser dock att min undersökning understryker värdet av att inte endast arbeta med ett sådant brett perspektiv, utan att ta hänsyn till att bakom varje generalisering döljer sig en rad individuella erfarenheter som också förtjänar att lyftas fram.

Källförteckning (otryckta källor)

Landsarkivet i Lund (LLA), 11779, Kriminalvårdsanstalten i Malmös arkiv 1913-1960, A4B:1
Förhörsprotokoll rörande intagna 1905-1936

Landsarkivet i Lund (LLA), 11779, B2:1 Årsredogörelse till KFS angående relations- och skolundervisning 1914-1934, 1918

Landsarkivet i Lund (LLA), 11779, D2FA:1 Sjukjournaler (äldre) 1914-1936

Landsarkivet i Lund (LLA), 11779, D1CB:1, Kommenderingsjournaler 1913-1915

Landsarkivet i Lund (LLA), 11779, D12B:1 Schema för skolundervisning 1915-1928

Citat i inledningen hämtat från:

UNOCD (United Nations Office on Drugs and Crime), "The Nelson Mandela Rules", 2015. https://www.un.org/en/events/mandeladay/assets/pdf/16-00403_Mandela_rules_infographic.pdf (Hämtad 4 december 2019).

Litteraturförteckning

Dahlgren, Stellan & Florén, Anders, *Fråga det förflutna: en introduktion till den moderna historieforskningen*, Studentlitteratur, Lund 1996

Englund, Viktor. "Bland förtryckare, välvilliga och alla där emellan. I *Inspärrad: röster från intagna på sinnessjukhus, fängelser och andra anstalter 1850-1992*, red. Nilsson, Roddy & Vallström, Maria (red.), Nordic Academic Press, Lund 2016

Englund, Viktor. *Frihetsstraff och neutralisering. Strategiska redogörelser och normbrott vid tvångsarbetsanstalten i Karlskrona under tidigt 1900-tal*, masteruppsats (Lund: Lunds universitet 2011)

Eriksson, Torsten, *Kriminalvård: idéer och experiment*, Oförändr. omtr., KVS (Kriminalvårdsstyr.), Norrköping 1995

Foucault, Michel, *Övervakning och straff: fängelsets födelse*, 4., översedda uppl., Arkiv, Lund 2003

Häthén, Christian, *Stat och straff: rättshistoriska perspektiv*, Studentlitteratur, Lund 2004

Nilsson, Roddy, *En välbyggd maskin, en mardröm för själen: det svenska fängelsesystemet under 1800-talet*, Lund Univ. Press, Diss. Lund : Univ.,Lund 1999

Petersson Hjelm, Ann-Christine, *Fängelset som välfärdsbygge: tre studier om behandlingstanken i svensk fångvård*, Univ., Diss. Uppsala : Univ., 2002,Uppsala 2002

Rudstedt, Gunnar, *Långholmen: spinnhuset och fängelset under två sekler*, Stockholm 1972

Rudstedt, Staffan, *I fängelset: den svenska fångvårdens historia*, Tiden, Stockholm 1994

Sykes, Gresham M., *The society of captives: a study of a maximum security prison*, 1. Princeton classic ed., Princeton University Press, Princeton, N.J. 2007

Wästerfors, David, *Fängelsebråk: analyser av konflikter på anstalt*, 1. uppl., Studentlitteratur, Lund 2007

Åman, Anders, *Om den offentliga vården: byggnader och verksamheter vid svenska vårdinstitutioner under 1800- och 1900-talen : en arkitekturhistorisk undersökning*, Sveriges arkitekturmuseum, Stockholm 1976